KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVIII. évf. Mártius—Április. 1893. 2-ik füzet.

Melyik az igazi tudomány?

II. értekezés.

Vallás és Phosopilhia.

Hogy közbeszőtt magyarázatok nélkül érthető legyen, a mit mondani szándékszom, kénytelen vagyok arra a 12 pontra hivatkozni, a melyet a K. Magvető XXII. évf. 6. füzetében „Melyik az igazi tudomány" czimü czikkben tettem közzé.

Mindazáltal, nem tehetvén fel, hogy minden hallgatómnak eleven emlékezetében forogjon az idézett czikk, szabadjon ismételni pár pontot kivonatban.

4. Az *én*-nek más szóval: lelkünknek azt a hatóságát, melynél fogva akár testünk, akár a külvilág működésében változást bir okozni *akarat*-nak nevezem; felteszem, hogy más mindenki.

6. Az a mi változást, illetőleg mozgást, idéz elé, *erő*-nek nevezzük. Az akarat tehát *erő*. 8. 9. De *erők* a testi érzelmek, vágyak, indulatok, szenvedélyek is, a melyek mind egymással mind az *akarat*-tal számtalanszor küzdenek s a győzelem eredménye a cselekvény, és jelesen az akarat és a testi erők közti küzdelemben, ha az *akarat* győz, eredménye *erkölcsi* cselekvény, sőt határozottabban mondva: *erkölcsileg jó* cselekvény.

10. A mondott küzdelem: *erény* (Virtus) még akkor is, ha egy vagy más okból nem végződik az akarat diadalával.

Az idézett helyen s másutt is nyilvánitott nézeteim összege oly gúlát alkot, a mely erős, mint a „Sion hegye!" Alapja az, hogy öntudatunk magát és testét és mindkettőjök erejeit teljes bizonysággal ismeri. Tetőpontja: az akarat és testi erők közti küzdelem. De már most az a kérdés, hogy „mi haszna ennek a gúlának?"

Mert nem ismerek fontosabb közmondást ennél: „Nisi utile est quod facimus, stulta est gloria." [1]) Aztán az is meg van irva,

[1]) Ha nincs haszna amit mivelünk, hiába dicsekszünk vele. *Phaedrus* III. 17.

hogy: „Minden fa, a mely jó gyümölcsöt nem terem, kivágattatik és a tűzre vettetik. Annak okáért az ő gyümölcseikről ismeritek meg őket.[1]) Meg kell hát mondanom, milyen az én fám gyümölcse · a gúlám haszna.

Hanem előbb hadd jőjjünk tisztába azzal is, hogy mit értsünk a „haszna" alatt? A szótárakban a „hasznos"-nak két értelmezését leljük. Egyik szűkebb: „Hasznos az, a mi előnyt vagy nyereséget szerez."[2]) A másik bővebb:

„Hasznos az, a mi valami czél elérésére szolgál."[3]) Azt hiszem, egyik ellen sem vétek, midőn kimondom, hogy gúlámnak kettő a haszna. Egyik az, hogy az erőnek csalhatatlanul és közetlenül tudott például akaratunkat v. vágyainkat mutatja fel, mint a melyeknek a természeti úgynevezett erők csak képei és hasonlatosságai. Szóval a *causalitas* metaphysikai kérdése meg van fejtve vele. De főbb és hozzánk tartozó másik haszna gúlámnak az, hogy az erkölcstannak, az ethikának, viszonytalan (absolut) elve van benne megállapitva, úgyszólva, megteremtve. Ez pedig ismétlem az, hogy „az erény, a lelki és testi erők közti küzdelem."

I.

Tudva van, hogy ilyes elvet oly régi idő óta keresnek, a mily régi a bölcselet (philosophia); nem csak a görög, hanem a héber és indus philosophia is. De hogy valaki még eddig meglelte volna, nem állíthatni. Bizonyságom a kísértmények nagy száma, a minek oka az, hogy minden leleményt a később támadott megkisértő, hibát kapván benne, elégtelennek tartott, egyik a másik állítását hol inkább, hol kevésbbé sikerülten megczáfolta.

Meglehet hát engedni, hogy, ha nekem is valamennyiök ellen kifogásom van, ezennel eléadjam, természet szerint azzal a kötelezettséggel, hogy kifogásaimat érvényesíteni birjam. Azt pedig könnyű teljesíteni, mert mindenik elv ellen csak is egy érvem van, a mi megdöntésökre elégséges; de a czáfolóknak egyike sem használta.

---

[1]) Mát. ev. 7, 19—20 (V. ö. Cic. off. III. 19. 76.) „Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? intelligat nihil, nec expedire, nec utile esse, quod sit iniustum."

[2]) *Nützlich*, Nutzen habend bringend, besonders einen Vortheil oder Gewinn gewährend. (*Heinsius*. Wörterb. d. deutschen Spr.)

[3]) *Useful*, convenient profitable to any end, conductive or helpful to any purpose."

„*Utile*. qui sert à quelque chose. (*Littré*. Dict.)

Az én czáfolásom fegyvere az, hogy megvizsgálom, vajon az eddigelé javaslott erkölcsi elvek megfelelnek-é a nevöknek, az *elü* adaequat fogalmának? Csakhogy itt is előbb tisztitnom kell magam előtt az útat, azaz, értelmezését állítnom meg az *elü* fogalmának, a mit biz az erkölcsi elvek szerkesztői nem vettek elég szorosan, és megérték azzal az üres definitioval, hogy „az elv oly vélemény vagy állítás, a melyből következményt húzhatni.[1]) Látnivaló, hogy ezen éppen úgy érthetni pl. azt a mit a syllogismus I. figurájában major propositionak neveznek, mint „elv"-et.

Van pedig ennek hüvebb definitioja is: pl. „A közetlenül bizonyos, meg nem alapítható és alapitás nélkül nem szükölködü itéleteket *elv*eknek nevezik. Ezek a bennök kifejezett fogalmak egyszerű, tehát lehozni nem kellő vonatkozásain alapszanak."[2]) Igenis az *elv* elsőt, még pedig *legelsőt* jelent, a melynél elsőbbet képzelni sem lehet. Az utóbbi definitioban kifejezett, az előbbiben hiányzó fogalomjegyet nevezem én röviden „viszonytalanság"-nak (absolutum) s e lesz a próbakő, melyet én az erkölcstannak követelt elvei arany-értékének kipuhatolására használok. Megvizsgálom t. i. sorbavéve mindeniket, hogy szűkölködik-é további magyarázat, lehozatal, vagy bizonyítás nélkül, s a melyik igen, kiteszem a szűrét.

Az erkölcstan elvei elseje a volna, hogy az embert a jó erkölcsre az Isten parancsolata kötelezi. De megvitatásának csak akkor lesz helye, mikor tűzetesen fogom tárgyalni a vallás és bölcselet kölcsönös viszonyát.

Itt, hogy az átnézést teljessé tegyem, csak röviden ismertetem.

Történelmi kijelentését Moyses II. könyvében olvassuk: „És leszálla az Úr a Sinai hegyére ... és felhivá Moysest annak tetejére (19. r., 20. v.). „És szollá az Úr mindezeket a beszédeket": (t. i. a tizparancsolatot).

... „És elvégezvén ezeket a beszédeket, adá az Úr Moysesnek

[1]) *Elv*, ismerettő, kútfő, melyből valami eszmét merítünk. (M. Ny. Szót.)

Grundsatz, ein Satz, der zum Grunde liegt, für ... andere Sätze. (Heinsius Wört. d. Spr.)

Principle, original postulate; first position, from which others are deduced. (Johnson, Dictionn.)

Principe. (Terme de philosophie). Opinion, proposition que l' esprit admet comme point de départ. (Littré, Dict.)

[2]) Unmittelbar gewisse, der Begründung weder fähige noch bedürftige Urtheile heissen *Grundsätze*. Sie beruhen auf einfachen, daher nicht abzuleitenden Beziehungen zwischen den in ihnen enthaltenen Begriffen. (Drobisch, Logik. §. 129.)

a Sinai hegyen, a bizonyságnak az Isten ujjával iratott két kőtábláját. (31. r. 18 v.)

Szóval: Jézus Sirák fia, (a kinek szerzeményét, „Prédicatzios könyvét," hogy miért küszöbölték ki a reformatorok a kanonikusok közül, nem tudnám kitalálni) imigy irja meg: „Minden bölcseség Ur Istentől vagyon, és ő véle volt mindenkor és az idő előtt való . . . A bölcseségnek teljes volta az Istent félni." (1. r. 1—20. v.) — Ide vonhatjuk Krisztus szavát is: „Keressétek először az Isten országát és annak igazságát, és hozzá adatnak néktek mindezek" (t. i. a testi élet megkivántatói.)

Ezt hát mellőzve vegyük elé a bölcselők elveit. Itt azonban az a kis baj mutatkozik, hogy munkáikban nem mindig leljük elveiket röviden és szabatosan kimondva, hanem szétszórt és részletes tárgyalásaikból következtetve kell formulázni. De ha én teszem ezt, vád alá jöhetnék, mintha úgy szerkeszteném, hogy aztán hibát kereshessek bennök. Ennélfogva egy philosophiai szótár (*Fr. Kirchner's* Wörterbuch der philosophisen Grundbegriffe) száraz lajstromából irom ki adataimat. E szerint Platonnal kezdjük, a kinek főelve ez: „Törekedj Istenhez hasonló lenni!"

No már, van-é emberi lélek, a mely adott esetben kitalálhassa abból és eldönthesse, miképp cselekedjék? Lám, azt kellene előbb kitanulnia, hogy miféle istenhez kelljen hasonlónak lennie? A Plato istenei Zeus, Hera, Ares, Hermes, Aphrodite, szóval az Olympus lakói valának. Ezeknek a mythologiából ismeretes tettei nagyobbrészéről pedig bizony nem akarhatta Platon, hogy példákul szolgáljanak az emberi erkölcsöknek. Egy philosophiai istent kell hát feltennünk, a milyet széltiben emlegetnek az ó-kor bölcselői. Ámde ez csinált fogalom, egy képzelt lény, philosophusok (nem *minden philosophus*) hite tárgya, a melynek, vagy a kinek cselekvényeit, erkölcsét előbb tudnia, ismernie kell, hogy aztán a magáéit hozzájok szabhassa az ember. Ettől függvén az idézett elv értése, viszonytalannak nem tarthatni.

Aristoteles elve: „Törekedj boldog lenni!" Itt megint az a kérdés tolakodik elénk, hogy miben áll az a boldogság, a melyre törekednünk kell? Ennek meghatározásától függ az elü törvényes és kötelező volta. Annak okáért ez sem viszonytalan. De számba kell venni azt is, hogy a „boldogság" kérdése szint oly régi, mint a *Summum bonum*, illetőleg az erkölcsi elv kérdése s a feleletek reá különbözőbbek, mint a philosophiai iskolák és rendszerek; döntő vagy kifogásnak helyet nem adó pedig egy sincs köztök.

Tárgyalja ugyan Aristoteles az erénynek egy más criteriumát: úgymint két ellenkező kihágás közt közép eljárást, mely sok esetben talál és érvényes; de még számosabbak a kivételek. Mint elü tehát vitatást nem érdemel.

Tovább haladván a Stoikusokhoz érkezünk. Korábban az volt az elvök, hogy „élj a természettel megegyezőleg." A későbbi stoikusok azonban megtoldva imigy módosították: „élj magaddal és a természettel megegyezőleg." Alkalmazása mindenesetre attól függ, kogy tudjuk mit jelent ez a szó: természet? és ennélfogva ezen elü viszonytalanságáról szó sem lehet. De szükséges megjegyeznem azt, hogy az elv utóbbi kifejezésében ellenmondást látok. A természet eljárása csak egy és állandó, az egyének természetei pedig különbözők és mind a kettőnek egyszerre eleget tenni, két urnak szolgálni, lehetetlen. Más ellenmondás megint az, hogy a természetben, akárhogy értsük, szenvedélyek (passio) működnek, a stoikus bölcselőnek pedig főerénye a szenvedélytelenség (apathia), a mit a természet szerinti élettel nem lehet megegyeztetni. Azért tartám szükségesnek megjegyezni, mivel a philosophia történelme irói ezt a két ellenmondást kimutatni tudtomra nem szokták.

Az „apathia" szóval az Epikureusok, a stoikusok ellenlábasai is élnek elvök kifejezésében, a mely ez: „Törekvésed czélja a gyönyörüség, azaz a testi és lelki apathia legyen." Csakhogy ez a szó náluk nem szenvedélytelenséget, hanem szenvedéstelenséget vagyis fájdalmatlanságot jelent. Az elü megértése és követhetése tehát a gyönyörüségnek akár általános, akár fölebbi megszorított értelmében való előleges megvizsgálását igényeli, hogy igazi mivoltát és miben létét megtudhassuk. Az elv ettől függ, következőleg nem viszonytalan. Azt nem számítva, hogy ama vizsgálatnak eredménye is nagyon kétes, mert a vélemények nagyon, de nagyon szétágazók.

Az ó-kort elhagyván, a középkort kellene elévennünk. De minthogy ebben az időszakban a philosophia csak a theologia szolgálójaként (ancilla theologiae) szerepel, önként érthető, hogy független vagy viszonytalan elvet azon kor philosophusai annál kevésbbé állithattak, hogy mindnyájan az Aristoteles szavaira esküdtek (t. i, úgy a hogy ők értették és a theologia világánál vagy homályánál magyarázták.)

Az új-korban legelől is a méltatlanul roszhirű Spinozával találkozunk, a ki szerint: „a legmagasabb erény az Istennek, azaz a véghetetlennek (infinitum) ismerése, következőleg szeretése; mert a szeretet abban áll, hogy az ismeret jól esik az embernek." E szépen hangzik, de hogy megérthessük, előbb a pantheismus szövevényes

rendszerét kellene megismernünk és megszeretnünk. És ettől függvén Spinoza elve, nem viszonytalan.

De biz,' a Spinoza hatalmas ellenfeléjé a Leibnitzé is: „Tökéletességre törekedj!" csak olyan. Ezt az elvet Wolf a Leibnitz némileg módosított philosophiájának rendszerezője és népszerűsítője formulázta. Világos, hogy érvényessége a tökéletesség fogalma meghatározásától függ, a mi, a mily könnyü alkalmazott és adott esetekben, éppen oly bajos, sőt alig lehetséges általánosságban. Ennél fogva kimondjuk bátran erről az elüről is, hogy nem viszonytalan.

A Shaftesbury elvével, mely szerint az igazi önzés (önszeretet) volna a „bölcseség tetőpontja," könnyen elbánunk. Mert hogy melyik arra a tetőpontra vezető „igazi" út, azt ha megmondja s tőle telhetőleg meg is bizonyítja Shaftesbury, az elve maga nem mondja, hanem csak vonatkozik reá; tehát szembetűnőleg viszonyos.

Mindeniktől voltaképp különbözik és sajátnemü az u. n. Scot philosophiai iskola elve, mely szerint a „jóságos cselekedetek" (erények) forrása egy eddigelé a psychologiában nem ismert vagy legalább nem tárgyalt „erkölcsi érzék" (moral sens) volna. Mindenek előtt ennek, mint érzéknek létezéséről, mi és minemü voltáról kell értesülnünk,[1]) a mire az elü: „Cselekedjél erkölcsi érzéked szerint," csak nevénél fogva vonatkozik, tehát bizony nem viszonytalan.

Az „erkölcsi érzék" még megfogható valami, de hogy a Kant „kategorischer imperativ"-ja mi, titok előttem. Lefordítani se tudom elvének ezt a czimét, hanem magával az elüvel megpróbálkozom, nem állván jót helyességéről: „Oly egyéni eltökéllés szerint cselekedjél, a melyről azt akarhatod, hogy általános törvénynyé váljék.[2])

Minthogy az egyéni eltökéllés (Maxima), ugyancsak Kant szerint, oly alanyias szabály, a mely az egyén érdekén alapul[3]) méltán kérdhetni: mi jogosítja az egyént arra, hogy maximáját „általános törvény"

[1]) *Littré* a positiv philosophia hive, így akarja azt a műszót igazolni: „Sens moral, synonyme de conscience." (Más neve a lelkiismeretnek.) De nem hiszem, hogy elismerték volna ezt a synonymiát a Scot philosophusok.

[2]) „Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, dass sie ein allgemeines Gesetz werde." (Grundlegung zur Metaphys. der Sitten. Hartensten kiad. 43 l.)

[3]) „*Maxime* ist ein Subjectiver Grundsatz, der also nicht objectiv gültig ist, sondern auf einem Interesse des Subjects zum praktischen Princip dienen würde, wenn Vernunft volle Gewalt über das Begehrungsvermögen hätte, ist das praktische Gesetz." (Grundleg. 10 l.)

A „prakt. Gesetz." a „kategorischer Imperativ;" a „praktische Vernunft" az, a mit én akaratnak nevezek. A Kant „Wollen"-je nem az!

rangjára méltassa, vagy akarja emelni? Erre feleletet tőle nem kapunk; holott attól függ a követelt elü törvényes volta. Annál fogva kénytelen vagyok a „kategorischer Imperativ"-et is a viszonytalanok rovatából kiküszöbölni.

Ezt az elvet a Kánt iskolájához hiven ragaszkodó tanitványok szóról-szóra megtartották és vallották, de nem ám a kirugó Pseudokantianusok, hanem mindnyájok újat alkotott.

Fichte, a jelesbek egyike, a szabadság és hazafiság szószólója, az erkölcsi elvet imigy formulázza: „Cselekedj szabadon és öntevékenységgel." [1]) A szabadság 1001 értelmezései közül hogy melyikre vonatkozik az itt idézett fogalom, azt a Fichte egész tudománytanából [2]) kell kipuhatolni; már pedig elve csak abból kap értelmet és ahoz viszonylik. Szintén azt mondják: Schelling („Cselekedjél úgy, mint szabad egyén") [3]) és Hegel („Az erkölcsiség a szabadságnak a meglevő világgá és az öntudat természetévé vált fogalma,") [4]) csak más szavakkal, ennélfogva itéletem ezekről is azon az.

Schleiermacher elve: „Tedd a természetet az ész szervévé és jelképévé" [5]) és a Hartmanné: „Az erkölcsiség a szenvedés megröviditése és az Isten megváltó útján való együttműködés," [6]) annyi felé vonatkoznak s annyi magyarázatot igényelnek, hogy viszonytalanságukról szó sem lehet. Nem feledkezhetem el Schopenhauerről se, a ki magát Kantianusnak vallotta, jóllehet — szerintem — csak „vékony czérna" köti össze illető tanaikat. Ő a jóságos cselekedeteket, a mely kifejezés régi íróinknál és egyházi nyelven „erény"-t jelent, emettől megkülönböztette s a kettőjökre két, különböző elvet állított. Az utóbbira ezt: „Tagadd meg az élni akarást," [7]) vagy érthetőbben mondva: ne vágyjál élni! De azért még sem szabad az embernek életét kioltani, a mit világosan kimond, hanem szabad ám, a mit nem mond, hanem tárgyalásából s életéből lehet következtetni, az élethez való kedvet gyönyörüségei élvezetével táplálni; hihetőleg hogy annál tetemesebb legyen az élet-vágy elfojtása erénye. A jósá-

1) Handle frei und selbstthätig.

2) Wissenschaftslehre. a neve F. philosophiai rendszerének.

3) Handle als freies Individuum.

4) Die Gittlichkeit ist zur vorhandenen Welt und zur Natur des Selbstbewusstseins gewordene Begriff der Freiheit.

5) Mache die Natur zum Organ und Symbol der Vernunft.

6) Sittlichkeit ist die Mitarbeit an der Abkürzung des Leidens und Erlösungsweges Gottes. — Fordításomról nem állok jót, mert nem tudom construálni az eredetit.

7) Verneine den Willen zum Leben.

gos cselekvények forrása, az erkölcsiség elvéül szolgáló könyörületesség vagy szánakozás.[1])

Mind a két elvet alkotó fogalmak elemzést és vitatást igényelnek, a két elü pedig hogy minő kapcsolatban van egyik a másikkal, kitanulni való és így sem külön, sem együtt nem viszonytalanok.

Az „utilitarismus," mely a jelen száz év elején Angliában keletkezett és ott számlált legtöbb hivet, mint neve hozza magával, a *haszon* tana. Elve az, hogy a cselekvény értékét az eszközölte haszon határozza meg; mértéke pedig az, hogy minél többnek szerezzen hasznot. Mélyebben nem ereszkedem belé, mert már az a körülmény, hogy a „haszon" kérdéses fogalmára támaszkodik, megfosztja a viszonytalanság jellemétől.

Még csak egy rendszert tartok említendőnek: a „determinismus"-t. Ez azt hirdeti, hogy minden emberi cselekvény anyagi vagy határozottabban mondva, physiologiai okok eredménye. Mert az ember a természet gyermeke lévén, a természet törvényeinek van kifogás nélkül alája vetve. Ezek a törvények az akaratot, mint oly erőt, mely a természet erejeivel szembeszállhatna, nem ismerik, s a cselekvények forrásai csupán csak a vágyak és hajlamok különbféle kapcsolatai. Ez elég tisztán és érthetőleg van mondva s a viszonytalanság vádja nem is érinti. De én velök nem vitatkozhatom, sem elvöket a magaméval össze nem vethetem. Mert a mi positiv és tetties van állításukban, t. i. hogy a testi vágyak magokra is okozhatnak cselekvényeket, sőt hogy a cselekvények legnagyobb része ilynemű és természetű, azt nekik megengedem és magam is azt tartom. De ha ez tény, az is az, a miben ellenkezünk, u. m. az akarat léte, s ebben én előnyben vagyok; mert ténynek nem létét megbizonyítani nem lehet, hanemha úgy, mint az egykori tolvaj, a kinek azt mondván a biró, hogy két tanú látta, hogy lopott, ő százat igért állítani, a ki nem látta, hogy ő lopott. A hasonlat sánta, mondják a deterministák, mert én oly tanukra hivatkozom, a kikben meg kell lenni, ha általában létez, az akaratnak és nem egyre fogunk találni, a ki azt vallja, hogy benne nem létezik; ha hát némelyekben nem, azzal az akarat általános léte érvényesen meg van tagadva; ellenben a kik azt vallják, hogy van bennök, azok csak képzelik s magukat ámitják. Ime elmondám legerősebb érvöket és könnyen lerontom. Avagy nincs-é részeges ember, a ki tagadja vétkét? Nincs-é fukar, a ki azt állítja, de hiszi is, hogy ő nem fösvény? Következik-é ezekből, hogy részegség, fösvénység

[1]) Mitleid. — Tulajdonképp felebarátunk szenvedéseiben való részvét.

nem létezik? Sőt merem állítani, hogy nem csak az említettekben, hanem minden emberben meg van kisebb-nagyobb mértékben a részegségre, fukarságra való hajlam, ha csak parányi csirájában is. A mi érvöknek második részét illeti, a részegesnek, a fösvénynek nincs semmi hasznuk abban, hogy eltagadják hibájokat, de az akarat nem léte hivése tágas kaput nyít a vágyak garázdálkodásának, a féktelenségnek és elzárja a jobbulásnak még csak kilátását is.

Hadd hasonlítsam össze az idézett elvekkel a magamét is, a melyet fölebb a 8. 9. pontok alatt közlöttem.

Elvemet három fogalom alkotja, a melyeknek mindenike s összeállításuk is, határozott, világos értelmü és viszonytalan. Quod probo sic:

1. Az akaratra, mint cselekvények *eredeti* és *független* okára és szűlőjére nézve minden gondolkodó és magába szállni tudó ember benső, közetlen tapasztalására hivatkozhatom. Ez az érzés, ha folytonosan nem tart is, ottan-ottan fellebben és ez valódi tény.

2. Szintúgy, sőt sokkal gyakrabban érezzük, hogy cselekvényeinknek, más okai s szülői is vannak, t. i. a testi vágyak.

3. Nemkülönben tanusítja benső tapasztalásunk, hogy a mondott két indok, vagyis mozgató erő egymással ottan-ottan ellenkezik és tusakodik. Azt hiszem, s valószinüen nem egyedül, hogy ez a küzdelem minden ember öntudatában létez és még az elvetemedett embernek is vannak pillanatai, melyekben annak bár sejtelme felvillan.

Az én elvem hát merőben viszonytalan eszméken és tényeken nyugszik és csak annyiban tulajdonítom magaménak, hogy az „akarat és a testi vágyak közti küzdelmet állítom *erény*nek.“ Hogy elvemből miképp hozzák le az erkölcstan szerkesztői a tudomány szabályait, reájok bizom. Csak két megjegyzésem van. Első az, hogy valameddig a küzdés tart, az erény is tart; a vágyak győzelmével pedig a vétek áll be. De akármelyik győzzön, minthogy bármely tehetségük sikeres működése gyönyörüséggel jár, jól esik a cselekvőnek. A miből következik, hogy a gyönyörűségre erkölcselvet alapítani nem lehet. Második, hogy a közönyös cselekvényeknek is van erköcsi jellemök, melynek meghatározása végett bizvást elfogadhatni az utilítarismus elvét.

4. De eltekintve a viszonytalanság criteriumától, azt is állítom, hogy történelem s élet adatait felkutatva a *valódi erénynek minden példáiban felleljük* az „*akarat és testi vágyak közti küzdelem eszmé-*

jét;“ de kisértse meg csak valaki, ha kiállja-é ezt a próbát az elésorolt, „megmért és hiányosoknak talált“ elvek bármelyike?

II.

Azt mondhatná valaki ellenem, hogy nagy önhittség azt képzelnem, mintha én azt, a mit a philosophusok, tegyük, harmadfélezer év óta keresnek és nem leltek meg, én feltaláltam.

Megengedem; jóllehet minden bölcselő, a ki új vagy újnak tartott erkölcsi elvet alapított meg, azt hitte kisebb-nagyobb mértékben magáról. Hanem a mi engemet illet, én se nem hittem, se nem mondtam azt. Mert az elveknek, a melyeket idéztem és csak viszonyosság szempontjából tárgyaltam, legnagyobb része azt állítja, a mit az enyim, csakhogy más szavakkal és más-más oldalról vizsgálva az erkölcs-kérdést.

Ezt kutatandó visszamegyek Platonhoz, a kinek Gorgiasában Sokrates Kalliklessel vitatkozván, midőn ez a mellett erősködik, hogy „erény nem erény, de az élet boldogsága abban áll, hogy minél több vágya legyen az embernek s minél több módja kielégítésökre, és az egyén czélja, annak az állapotnak a megszerzése,“ az öreg bölcselő ezt merőben tagadja s az ember erkölcsi czéljának a vágyak megzabolázását állítja. Ezt pedig küzdelem nélkül nem lehet végrehajtani; tehát Platon szerint a „léleknek küzdeni kell a testtel.“ Tegyük már a „lélek“ helyett az „akaratot“ s elveink egyenlősége, sőt úgyszólván azonossága legott kitünik.

Lássuk már mit ír az ó-korbeli Plutarchos is az „erkölcsi erény“-ről [1]) szóló értekezésében, melyben a bölcselők különböző véleményeit idézve megvitatja: „Azok, a kik úgy fogják fel a dolgot, hogy hol a vágy a főtényező, hol a vágygyal szembeszálló okoskodás, semmit sem különböznek azoktól, a kik azt vélnék, hogy a vadász és a vad nem kettő, hanem azonegy test, a mely változást öltve hol vaddá, hol vadászszá válik. Mert ezek nem látják a mi szembetünő, amazok pedig saját tudatukat tagadják meg; holott bensőleg érzik, hogy az a dolog nem egynek a változása, hanem kettőnek a meghasonlása és küzdelme.“ [2]) Megint más helyen: „Kétségtelen, hogy a vágyakra

---

[9]) Plut. Opera Moralia. H. Stephanus kiadása 440 l. D.—452. D.

[1]) *Amyot* fordítását idézem, régies helyesirását modernisalva: Mais ceux qui estiment, que la principale partie d l'âme soït maintenant la cupidite, maintenant le discours (olv. raisonnement) qui s'oppose à la cupidité, ressemblent proprement à ceux qui voudraient dire, que le veneur et la bête sauvage ne fussent pas deux mais un tout seul corps, qui se change tantôt en bête tantôt

nézve létezik a lélekben bizonyos erő érzése és valami önálló, a mi azokkal szembe száll és küzd velök." [1] És idéznem kell még egy harmadikat is: „Az ember lelke — Platonként — nem egyszerű s egyenlő érzésü, hanem egyik része a gondolkodó és észszerű, melynek az emberen uralkodni, sőt kormányozni illik: a másik magában szenvedélyes és esztelen és tévelygő és rendetlen lévén, felügyelő nélkül szükölködik . . . . a különbséget köztök kimutatja főképp az elmének és észnek a vágyak és gerjedelmek elleni küzdelme." [2])

Az Eudaemonismus, melyet fölebb Aristoteles neve alatt idéztem, u. m. „Törekedj boldog lenni!" oly üres edény, a melybe mindent lehet tölteni. Szabad legyen hát azt is beléje szerkesztenem, hogy az a küzdelem, melylyel az erényt jellemeztem, sőt a vele gyakran járó szenvedés is, boldogság. A „küzdelem" mondom s nemcsak a vele nyert diadal. Már régen ki van mondva ez abban az állításban, hogy az erény magának a jutalma. Alcmena (Heracles anyja) Plautusnál így nyilatkozik: Az erény a legfőbb jutalom. Az erény mindennél elébb való. Az erényben minden benne foglaltatik. Minden jó meg van ott, a hol az erény létezik." [3]) De hogy a küzdelem már maga is boldogsággal jár, bizonyítják a cynikusok, [4]) a keresztény vértanuk, az Égyiptomi és Indiai áskéták (önkinzók), a fla-

---

en veneur: car, et ceux là en une chose toute evidente ne verraient goutte, et ceux-ci parlent contre leur prepre sentiment, attendu qu'ils sentent réalement et de fâit en eux mémes, non une mutation d'un en deux, mais une lutte et un cambat de deux l'un contre l'autre (Plutarque. Amyot ford. 31. lev. G H.)

[1]) Or qu'il y ait en l'âme sentiment d'une telle fermeté et resistance alencantre des cupidités, comme s'il y avait quelque chose qui les cambattit et qui leur fait tête, il est bien évident. (Plutarque.)

[2]) Platon a très bien entendu . . . . . que l'âme . . . . n'est point simple ni d'une seule nature, mais a une partie qui est spirituelle et intelligente ore est le discours de la raisan, à laquelle apportient, selon nature: de commander et dominer en l'homme: l'autre est brutale, sensuelle, errante et désordonnée d'elle-même si elle n'est régie et conduite d'ailleurs . . . . . Or connait-on la différence de l'une et de l'autre en ce principalement, que la partie intelligente resiste bien souvent à la concupiscible et irascible (Plutarque.)

[3]) Virtus praemium est optimum. Virtus omnibus rebus anteit profecto . . . . . Virtus omnia in se habet: omnia sunt bana, quem penes est virtus. (Amphytruo. II. 2, 17. 18. 22.)

[4]) Ezt nem érte föl észszel az a lakedaemoni, a ki midőn látta, hogy Diogenes csattogó, fagyos hidegben egy érczszobrot ölelget, azt kérdé tőle „fázik-é s azt a feleletet kapván, hogy „nem", viszonzá: „hát úgy micsoda nagy dolgot mivelsz?" Holott a „nem" azt tette, hogy Diogenes le birta győzni a hideg érzését.

gellansok példái. De mire menjünk oly messze? A végrehajtó zenész midőn egy darab nehézségeivel küzd, órákig ül hangszere mellett és bizony nem türelme, hanem gyönyörüsége tartja ott, mig keze el nem zsibbad. A súlyos, nyűgős, olykor undorító beteg mellett virrasztó, ápoló, vigasztaló apáczát nem csak a mennyország reménye biztatja működésében, hanem valódi élvezet is birja kitartásra. Hát az a honvéd, a ki Budavár falát mászsza, cserélne-é abban a pillanatban állapotot egy bálban tánczoló nyalka legénynyel?

Spinoza és Leibnitz elveikben nincs ugyan kimondva a küzdelem, de kizárva sincs, mert a nélkül sem az intellectualis amort, sem a tökélyt meg nem szerezhetni. A Shaftesburyében pedig meglevén különböztetve az „igazi" és nem igazi önzés, a kettő nem egyszer kap hajba egymással: valamint a Scot bölcselők „erkölcsi érzék"-ének is számtalanszor ellenszegülnek a testi vágyak. Kant „kategorischer Imperativ"-jává egy maxima válik, a melynek értelmezésében „azésznek a vágy feletti hatalmáról" beszél: a hatalmat pedig nem adják ingyen, hanem küzdelembe kerül, e szerint azt a „kategoricus Imperativ" is magában foglalja. De bizony a Fichte s mások „szabadságát" is küzdelemmel kell kivinni: hát még „az élni akarás megtagadását?" – A mi Schopenhauer második elvét illeti, azt mondom reá, hogy a fukar oly bajosan ad alamizsnát, a mily bajosan a „gazdag jut menyországba." [1])

Megmutatván, hogy az én elvem, illetőleg értelmezésem tartalma voltaképp meg van, ha nem azon szavakkal is vitualiter a többiekében és így el levén hárítva rólam az önhittség vádja, ki kell mutatnom előnyeit is a többieké felett.

Midőn ezeket alkalmazni akarjuk a végett, hogy az ethika tudományát részletesen kihozzuk belőlök, mindeniköknél és minden lépésre meg kell vizsgálnunk az illető cselekvény minőségét. [2]) Ez a vizsgálat azonban több bajt mint hasznot csinál. Mert lám, igen sok cselekvény van, a mely egyszer erényes, másszor vétkes, és lehet erkölcsileg közönyös is. Ott van mindjárt az *ölés*. Igen de ölés és ölés közt nagy különbségek vannak. Egyszer az, hogy állatot ölnek-é

[1]) „. . . . add el a mid vagyon, és add a szegényeknek . . .
. . . . . Mikor pedig a fiú hallotta volna az igét, elméne szomoruan; mert sok jószága vala. Jézus pedig mondá a tanitványainak: Bizony mondom néktek, hogy a gazdag nehezen mégyen a mennyeknek országába." (Mát. 19, 22—23.)

[2]) „Ethische Urtheile enthalten eine Werthschätzung menschlicher Handlungen." — Igy kezdi erkölcstanát egyike az újabb szerzőknek. (Höffding, Ethik. Német fordítás 1888.)

vagy embert? Ne csudálkozzanak t. h. hogy ide szállok le, mert né a buddhistáknak az állatölés vétek: a zsidóknál csak a sakternek szabad: a keresztényeknél a kártékony, az eledelre s ruházatra szolgáló állatok ölése szabados, a sport embereinél pedig virtus. Az ölésnél gonoszabb vivisectio (eleven állatok bonczolása) vétkes voltáról, a közkeletü ethikából vett érvekkel a physiologusoknak nagyon kis részét lehetett meggyőzni. Az emberölést a theologia és philosophia a vétkek közé sorozza. Ámde az önvédelembeli ölés és a törvényes kivégzés közönyös cselekvények, a katonának pedig kötelessége: tehát erényes cselekvény. Aristoteles a következő értelmezést adja, — nem az ethikájában, hanem a rhetorikájában, — „Az erény, úgy látszik (!) oly erő (tehetség, hatalom), a mely jó dolgokat viszen véghez és oly erő, a mely sokban, nagyokban, sőt mindenekben jót tesz.“ [1]) Ebből származnak aztán szerinte „az erény részei (fajai)“: „a jogosság, vitézség (erély, görögösen: férfiasság), mérséklet, fényüzés, nagylelküség, bőkezüség, szelidség, ildomosság (okosság, eszélyesség), bölcseség“ [2]) De mindezeket meg kell külön-külön hányni-vetni, hogy megitélhessük, mennyiben felelnek meg fogalmaik az adott értelmezésnek. Igy áll a dolog minden erkölcstanban, a melyet a bölcseleti irodalom felmutat: úgy hogy a közkeletű ethikát egy szakadatban casuisticának — magyarázatát engedjék el nekem — lehet tekinteni és nevezni.

Ilyes hányás-vetésre az én elvem után nincsen szükség, mert az „akarat“ oly lelki tehetség, mely maga elvégzi a dolgát, önkénytesen működik bennünk, mint szinte az „apperceptio“, a mely érzékleteinket felfogja és az értelem, a fogalmak, és az ész, a következtetés alkotja. Mindnyájan a maguk módja s törvényei szerint működnek s éppen úgy nincs szükségök tanításra és szabályzásra, mint a termitáknak arra, hogy miképp alkossák laktornyaikat. Az akarat ismeri az ő természetes ellenségeit, a testi vágyakat és mikor fölül akarnak rajta kapni, önkénytesen ellenök szegül. Quod felix faustumque sit. Csak azt jegyzem még meg, hogy az akarat rugalmas természetü, és az egyén szintugy fokozhatja és feszítheti, mint a gépész a gőz erejét. Arról sem kell elfeledkeznünk, hogy a mi akaratunk nemcsak negativ, gátló-erő, hanem pozitiv működése: a

[1]) Virtus est facultas, ut videtur, quae parat bona et quae conservat, et facultas quae beneficia facit multa et magna et omnia in omnibus.“ (Arist. Rhet. I. 9.)

[2]) Partes autem virtutis sunt: justitia, fortitudo, temperantia, magnificentia, magnanimitas, liberalitas, mansuetudo, prudentia, sapientia.

szenvedések elfojtása, a fájdalmak legyőzése. Nem említem itt a martyrokat, mert ezekben való hatását a determinismus és korunk physiologiai — mondjuk inkább boncztani — psychologiája vallásos lelkesültségnek, fanatismusnak, a mely szerintök nem egyéb, mint idegnyavalya, tulajdonítaná. De felhozhatom Arriát, fel a vad indiánok hadi foglyait, a kik kinaikat nevetve türték és gúnyolták ellenségöket, hogy nem birja őket érzékenyebben kinozni; fel Guatimozint Cornelius de Wittet, és szaporíthatnám határtalanul példáimat.

Másodszor (ismétlem) bizonyos vagyok abban, hogy mindenki mindazon tényekre, a melyeket közönségesen erényes cselekvényeknek ismernek és neveznek, a történelemben és saját tapasztalásában, sőt költeményekben is, akár esetleg lél, akár szorgalmasan felkeres, az én értelmezésem, illetőleg elvem pontosan illik és alkalmazható. Másfelől azok a cselekvények, a melyek elvemmel nem egyeznek, vagy azzal éppen ellenkeznek, tévedés, hiba, bűn, vétek számba mennek. Mindezeket a többi erkölcsi elvekről nem állíthatni. Tessék megkisérteni. Különösen ajánlom elvem szerinti elemzését azoknak a példáknak, melyeket a „kötelességek összeütközésére" szoktak idézni.

Harmadik előnye az én elvemnek a következő: A másokéit két rovatba sorozhatni. Az elsőbbrendbeliek *értelmeznek*, a második félék *parancsolnak*. Az értelmezések (definitio) egy bizonyos fogalomra vonatkoznak, a melynek bévett és ismeretes neve: „a legfőbb jó" (summum bonum). Tárgyalásuk alapjául ennek az elérése módját, tehát a cselekvényt teszik, a melylyel mint az iménti pont fejtegetéséből kitetszik, az én elvemnek semmi köze.

Főképp azért, mivel a summum bonum mivoltát senki se birta úgy jellemezni, hogy az általános elfogadást vívott volna ki. A parancsolat a kötelesség fogalmát szüli, a mely a közönséges, mondhatni, minden ethikában a legfőbb szerepet viseli. Az én elvem pedig — ne botránkozzanak meg, ha kimondom — nem parancsol és nem is szab semmi kötelességet az ember elé: mert a jóerkölcsü ember azt, a mit az ethikusok kötelességekül szabnának, ő maga *akarja* és önkényt teljesíti. És azt állítom, hogy a kötelesség fogalma mint az önkénytesség (spontaneitas) megtagadása, nem az erkölcstanba, hanem a jogtanba tartozik. Maguk az ethikák szerzői is elismerik a különbséget, midőn az erkölcsi kötelességet „tökélytelen"-nek (imperfecta obligatio), a jogtanit „tökéletes"-nek nevezik. A „tökélytelen" kötelesség tehet-é mást, mint olyant, a melyet, ha tetszik, teljesít az ember, ha nem, nem?

Azt is elvem előnyének tartom, negyedikszer, hogy tisztábban s kifogástalanabbul, mint elődeiméi, határozza meg a lelkiismeret (conscientia, Gewissen) fogalmát, vagy inkább mondhatnám tényét. A lelkiismeret t. i. a vágy *megtérése*, ellenszegülésének megbánása és az akarat előtti utólagos meghunnyászkodása. Keletkezése mivoltát, szintoly kevéssé birjuk megfogni [1] mint az öntudat jelenségiét; de léte éppen mint azoké közetlenül bizonyos és tagadhatatlan.

Mindezekkel a világért sem állítom, hogy azok a közkeletű erkölcstanok tévesek vagy haszontalanok volnának. Hiszen szerzőik korábbi és mostani bölcselők és „véleményeikben — Pascalként — meg van az igazság, bár nem abban a mértékben, mint a hogy ők képzelik. [2] Hiszen magam is törekedtem kimutatni a fölebbiekben, hogy erkölcsi elveik is végelemzésben az enyimet magukban foglalják. De lehozataik, tanaik és a cselekvények meghányás-vetése is a nevelésnek s az éretten gondolkodó embernek nagy szolgálatot tesznek, kivált arra a gyakori esetre, mikor az akarat kialkudhatik a vágygyal és a cselekvényeknek következményeit is számba kell venni. És így szent a békesség!

III.

„Nem jó az embernek egyedül lenni!" ezt mondatja Mózes 2. könyve Jahve-Elohimmal. Nekem is szól ez az intés, a ki eddigelé az embert magánosan tárgyaltam és most már társat keresek neki. „Azt bizony nem szükség sem messze, sem sokáig keresni, mondják, mert hiszen mindenki tudja, hogy az embernek ember a társa." Tudja biz' azt velemmel együtt: de minthogy tudományuk határán tulcsapongó természettudósok legközelebbről a majmokat is társainknak — tehát az övéiknek is, a mit szivesen megengedek [3] — állítják [4]) szükségesnek látom a társi viszonyt szabatosan meghatározni.

[1] Nec scire fas est omnia. Horat.) Egy rabbi útaztában egy városba érkezik. Az utczán egy kis leánynyal találkozik, a ki egy gondosan betakart kosarat vitt. „Mi van abban a kosárban kis leány?" kérde a rabbi. A felelet e lön: „Ha édes anyám azt akarta volna, hogy mindenki megtudja mi van benne nem takarta volna be."

Az alkalmazást az olvasóra bizom.

[2]) „La verité est dans leurs opinions, mais non pas au point où ils se figurent." (Pascal.)

[3]) Athenis cum Timotheus caneret Dianam insanam, furiosam, lymphatam, rabiosam, surgens de spectatoribus Cinesias cantilenarum conditor, Talis, inquit, tibi detur filia. (Plut. de superest. p. 170. A.)

[4]) Nem régiben egy természetvizsgáló tudós utazó beszédet is tulajdonít egészen komolyan a majmoknak. Mutatványokat is közöl belőle.

Az igazi társak criteriuma (különböztető jegye) az *azonosság* (identitas), a mennyiben t. i. két tárgy azonosságáról szó lehet. Meg-különböztethetetlenségnek is lehetne nevezni, ha hosszú volta nem gátolná használatát. Ember és ember közti azonosságot két jellemvonás határoz meg: 1. A *testalkat* minden emberben, minden ismeretjegyet felvéve a legapróbb részletekig azonos: fiuk és lányok öröklik apától és anyától; változatlanságát palaeontalogiai adatok, a lehető legtávolabbi őskori maradványok minden kétséget kizárólag bizonyítják. 2. A *beszéd*, a melynek működése és használata teljesen meggyőz arról, hogy a különböző egyének érzéklő, képzelő, fogalom-alkotó, következtető, cselekvő tehetségei azonosok. Szintúgy értesíthetjük beszédeink által egymást, hogy öntudatunk mivolta és jelenségei is azonosok. Nemkülönben el kell — hatalmas testi vágyaink és bölcsészeti (sophistikai) vitatások, igazában ámitások ellenére — ismernünk, hogy van mindnyájunknak *akaratja* is, olyan, a milyet fölebb értelmeztem és fejtegettem.

Az öntudat felfogó s akaró tehetsége állományát léleknek nevezzük és meggyőződhetünk, hogy valamint a különböző viztömegek a tengertől fogva a legkisebb esőcseppig s innen a legparányibb gőzhólyagcsáig azonegy vizállomány szétoszlott részei, úgy egyéni lelkeink is azonegy lélekállomány részei, — ha szabad ezzel a durva szóval élnem: töredékei. Ezeknek a külön-külön testalkatokkal való kapcsolatai adják, a *személyiség, az egyén* fogalmát. Lássuk már az eredményeket, a melyek az eléadott *tényekből* következnek.

Elsőben is kimagyarázhatni belőle a *sympathiát*, mely igazában csak lélek és lélek közt van és nevét (együttérzés), csak az embert alkotó két elem szoros kapcsolatánál fogva kapta. Ezen tulajdonságnak, mint számos jóságos cselekedet forrásának s az emberi társaság fő kötelékének nagy jelentőségéből magyarázhatni azt is, hogy nem egy bölcselő azt vette fel legfőbb, sőt némelyikök egyetlenegy erkölcsi elünek. Ellentéte az embert az embertől elszigetelő testi vágyak szüleménye: az *önzés* (egoismus, egotismus).[1]) Hogy ezt a Shaftesbury jelzője: *igazi*, nem teheti a „rokonszenv“ synonymájává világos. De mind a kettőnek léte s cselekvényekre való béfolyása két-

[1]) Minthogy nemcsak az idegen nyelvekben, hanem mint idegen szavak a magyarban is eléfordulnak ezek a szavak, értesítnem kell a t. olvasót, hogy használatukban nagy zavar uralkodik. Vagy mindegynek veszik a kettőt, vagy egyiket a másik helyett használják. Mind a kettő hiba s a dolog valósága ez: Egoismus a személyes *én*nek tulságos szeretete; egotismus az *én*nek sürű kitüntetése, nyiltan vagy fedetten emlegetése.

ségtelen, de az is az, hogy a kettő küzd egymással, a mi természetes, mert az akarat a rokonszenv pártján áll, a testi vágy pedig az önzésen és a kettőjök küzdelme, erény. Mielőtt tovább mennénk, jegyezzük meg, hogy a beszéd képzeteket támaszt, a képzetek vágyakat, és ezek a cselekvésre indokokat szolgáltatnak, tehát a beszédnek cselekedtető ereje van. Sőt az a nétalán szunnyadó akaratot is működésre serkenti. Ámde ébreszt a beszéd vágyakat, félelmet, ijedtséget is, valamint utálatot, ellenszenvet (antipathia). Végre amazokat és ezeket csillapitni is birja.

Most már tovább tanulmányozván az akarat működését szemben embertársainkkal, azt tapasztaljuk, hogy egyik egyén akarata a másikéval szembeszállván, valamint a csigabiga béhuzza a szarvát, ha ellentállást érez, úgy a két akarat is megszűnik a küzdelemtől. Különben is, ha két erő egyenlő és ha egyik fokozható, a másik is, egymás ellen dolgozva az eredmény semmi s a mozgatandó test nyugalomban marad. Ez a viszony szűli a jogot, u. m. egymás akaratának kölcsönös tiszteletben tartását.[1])

Egészen más viszony van az egyének külön vágyai s több e félék közt, melyeket összesen két rovat alá gyűjthetni. A *kivánság* és *harag*[2]) mindnyájokat befoglalják. Ezek szintúgy erők a maguk nemében, de sem tisztelettel, sem kimélettel vagy engedékenységgel nem viseltetnek egymás irányában, akár azonegy személyben, akár külön egyénekben lakozzanak: hanem ha egyszer kigyó-követ fúnak, másszor harcz, háború dúl közöttök, a melyet nem az ész, hanem csak az akarat s e sem mindig bir fékezni. A külön egyénekbeliek persze, hogy nem találkozhatnak, de találkoznak ám a tőlök keltett cselekmények s csinálják a Hobbesi állapotot.[3]) Minden kivánságnak van bizonyos tárgya s ha két egyénéi azonegyre áhitoznak, kész a háború, melyben egyik fél sem válogat a fegyverekben, sem semmi tekintettel nincs ellenfele iránt s csak az az egy elü érvényes náluk, hogy a czél megszenteli az eszközt.[4])

A haragvót találóan jellemzi az a szokásos kifejezés, hogy indulata tárgyát „elvesztené egy kalán vizben“ a haragvó. Lélektani-

---

[1]) A görög philosophusok ezt az eszmét két különböző fogalomra osztották, melyeknek neveit más nyelvekben csak megközeliteni lehet: „eulabeia, aeschyne.“ Lat. „reverentia és religio“ (nem a Lucretius értelmében), akár: „verecundia és pudor.“

[2]) Epithymia, thymoumenon. Lat. cupiditas, iracundia.

[3]) Bellum omnium contra omnes.

[4]) Finis sanctificat media.

lag pedig lehető általánossággal úgy értelmezhetjük a haragot, hogy „oly felindulás, a melyet akaratunk vagy vágyunk teljesítését véletlenül gátló vagy meghiusító körülmény kelt.“ Nem tartom teljesnek, de jobb a közönséges értelmezésnél, a mely „sérelem vagy bántalom okozta felindulás“-nak állítja. Mert bizony sok sérelem és bántalom nem indítja az embert haragra.

Bármiképp osztályozzuk a testnek magukra hagyott vagy az akaraton győzedelmeskedő vágyait, annyi áll, hogy azt az állapotot idézik elé, a mely alkalmat és érvet szolgáltatott a pessimisták ismeretes véleményének, a mely nem korunk találmánya, mert már a pogány mythologia vallotta a *vaskor* neve alatt s a theologia is magáévá tette, „eredendő bűn“ (peccatum originarium, Erbsünde) czímet adván neki. Ezzel a legszorosabb kapcsolatban van a „megváltás“ fogalma. De csak „eddig jőjj és tovább ne menj.“ [1]) mondom én is a pessimistáknak; mert bármennyire vesztére járnak is a vágyak annak, a kiben tanyáznak és kárt, veszélyt, sérelmet okoztak másoknak, az okozták roszak még sincsenek többségben a mi földünken. Mert, 1) a vágyak teljesítése a világért sem mindig rosz cselekvény, sőt vitatott elvem szerint csak akkor válik azzá, ha az akarat fölötti diadal szüleménye; 2) az akarat győzedelme a vágyak felett korán sem valami ritka eset, hanem kisebbeket s nagyobbakat összevéve a többséget teszi; 3) a mi a sérelmeket illeti, ott van ellensuly gyanánt az u. n. „megtorlás joga“ (justalianis).

„De ez nem gátolja meg a sérelmet“ — közbeszól valaki — „minthogy már megesett.“

— Természetesen, nem; de gátolja a tőle való félelem.

A mi az „eredendő bűn“ dogmáját illeti, annak két bak a támasza. Elsőbben is nem foghatja meg józan ész, hogy Ádám apánknak bármily *cselekvényét*, miképp örökölhetnék tulajdonságul a maradékai; miképp tehetné őket saját hibájokon kivül felelősökké s bűnösökké? Ez tehát logikai *bak!* A másik a történelmi. Az u. n. meg*váltást* (salvatio, Erlősung) hogy megérthessük, a historiából a Codrusokat, Curtiusokat, Deciusokat kell fontolóra vennünk, a minek az eredménye egy sánta hasonlat lenne, tehát vissza kell mennünk a zsidók „bűnbak“-jáig. Nem tehetvén fel, hogy t. h. mindenikének elégséges tudomása volna erről az ügyről, idéznem kell a Sz. Irásnak ide vonatkozó helyét: „Vegyen Áron az Izrael fiainak egész sokaságától két *bak*ot a bűnért . . . Állassa a két bakot Jehova

[1]) Jób k. 38. 11.

eleibe a bizonyság hajléka (gyülekezet sátora) ajtajához és vessen sorsot mind a kettőre . . . És a melyre Jehova sorsa esik, áldozza meg azt a bűnért, a melyre pedig a kibocsátandó bak esik, állassa azt elevenen Jehova eleibe . . . És mind a két kezét annak fejére tévén, vallja meg az Izrael fiainak minden hamisságokat és minden vétköket és bűnöket, melyekkel annak fejét átkozván, küldje ki elrendeltetett embertől a pusztába . . . és elviszi a bak minden hamisságukat a puszta földre." Tárgyunkra alkalmazásával kitűnik a két bak az illető dogma ügyében. De van ám több baj is vele. Egy az, hogy azt az „eredendő bünt" nem lehet az Ádám esésétől dátálni: mert hogy az engedetlenséget elkövethesse, már benne kellett lenni — valamint Évában is — a bűn csirájának. És valóban ha a kiváncsiság és nagyravágyás nem győzedelmeskedik akarataikon, sem Évát nem csábitották volna el a kigyó incselkedései, sem Ádámot nem vette volna reá a felesége kinálása, hogy egyék az almából. Más az, hogy a pogányok „engesztelő szertartásának" (expiatio, Sühnopfer) határozott czélja s eredménye az istenek, furiák vagy a Nemesis haragjának megszüntetése volt s ez a bűnbak-szertartásé is. De a theologiai „megváltás"-nak nem következménye az, hanem Krisztus önáldozata után is Isten önkényére van hagyva „hogy kinek legyen javára, kinek ne, a melyet viszont az „elrendelés" (praedestinatio) műszó fejez ki: úgyhogy az embernek se jó akarata, se jó tette üdvözülését nem biztositja. Ezt a . . . . tant Augustinusnak köszönhetik a theologusok, a Jánsenisták pedig és Calvinus túlontúl űzték.

Az igazi eredendő bűn, az *idegrendszer* és ez is csak féktelenségével válik bűnné. Ettől pedig nincs *megváltó* más mint az *akarat*.

De minthogy az, a mint láttuk, nem mindig hajthatja véghez a megváltás munkáját: segitséget kell keresnünk neki és megis leljük kettőben.

Az első, a melyet közelebbről szándékom tárgyalni, a *hatalom* (potestas, Macht).

Sokszor sürgettem és nem szűnöm meg sürgetni, hogy ha akár tanitunk, akár vitatkozunk, mindenekelőtt az illető tárgy, a fogalom felől kell tisztába jőnünk s a szó jelentésében megegyeznünk. Tegyük hát ez úttal is. Én, részemről megmondom, mit értek itt a „hatalom" szó alatt. T. h. aztán lássák, ha helyeslik vagy elfogadják-é? mert attól függ további tárgyalásom foganata. Én itt az *ember* hatalmát értem, a ki parancsol vagy tilt valamit s a parancsnak a

cselekvés, a tilalomnak a nem cselekvés a következménye az elfogadó részéről.

A hatalomnak tehát következtető ereje van, melynek a cselekvő vagy nem cselekvő részéről a *kötelesség* felel meg. A kötelesség kénszerűség, a mely az akarásnak éppen ellenkezője s mivel szerintem az erkölcsi bűnnek az akarat bukása az alapja, méltán törlöm ki az erkölcsi szótárból a nevét. A parancs teljesitését, meg a tiltott cselekvénytől tartózkodást *engedelmességnek* nevezik, melynek találóan és szabatosan való kifejezése magyarul: *szófogadás*.

A hatalom nem a vágyakról, hanem csak a cselekvényekről rendelkezik és a társas életben keletkezik. Továbbat, minthogy az akarat a vágyakkal szemben — mint a Sokrates daemonja — főképp tiltólag viselkedik, segélyének is t. i. a hatalomnak, — óvatosan szólva — főképp tiltás a szerepe. Minden esetre jelentősége és fontossága a cselekvény minőségétől, jelesen maga és következményei hasznos vagy ártalmas voltától függ, minél fogva a Bentham-féle elmélet érvényessé válik ezen a téren.

Lássuk már miképp működik az értelmeztem hatalom:

1. Vannak oly egyének, a kikről koruknál vagy elmeállapotuknál fogva feltehetni, hogy akaratuk a vágyaik kormányzására jelesen zabolázására elégtelen, u. m. a kis- vagy éretlenkoruak és az elmebetegek. Az elsőbbek kormányzására a szülői hatalom szolgál, a melyet a természet ád, és a miveltség javít és tökélyesit: Annak a működését növelésnek nevezik, a melynek megemlitése czélunkra elég. Csupán csak azt jegyzem meg, hogy az elmetehetségek fejlesztésére nézve a neveléstan (paedagogia) egyébaránt elég bő útasítást ád, de biz' az akarat tekintetében hiányos és e hiány pótlására sürgetőleg szólítom fel paedagogusainkat. Az eszeveszetteknek pedig embertársaik tútorokat és menhelyet rendelnek.

2. Az érettkorúak és épelméjüek akarata segélyeűl az *államhatalom* szolgál. És mit tesz ez? Elsőbben a sérelmek eltávoztatása s azoktól elijesztése végett az egyénektől a jus talionist, a melyet egyenesen „*bosszúállás*"-nak nevezhetünk, elveszi, és maga hajtja végre „*büntetés*" neve alatt. Másodszor felállítván a „birtok" fogalmát, a fönnebb érintett esetben, t. i. mikor két egyén vágyai azonegy tárgyra irányulnak, nem hagyja az összeütköző felekre a döntést, hanem maga határoz felette.

Az államhatalom alattvalóinak hagyományos, szokásos, vagy irott törvények által jutnak tudomására a hatalom rendelkezései, a melyek mindnyájokat engedelmességre kötelezik s ha jó szántából

nem teljesitené erőszakkal kénszerítik is. Ime itt van a *kötelesség* eredete. E hát, mint megmondtam, jogi és nem erkölcsi fogalom, és a ki erkölcsiség egyedűli alapjává teszi, az akaratot, az önkénytességet, következőleg a felelősséget nemcsak csökkenti, hanem el is enyészteti. Ezek nélkül pedig szokást, robotot, divatot igenis, de **erkölcsiséget képzelni nem lehet.**

Szült a társadalmi élet még egy el nem hallgatható más segédeszközt is az akarat támogatására, t. i. a *közvéleményt*, a mely öntudatunknak eddig még nem említett két jelenségénél fogva működik. Ezek a *becsület* és *szégyen* érzése. Amaz abban az óhajtásban és törekvésben áll, hogy tetteink és jellemünk embertársaink helyeslését, sőt tiszteletét is megnyerje; emez abban a félelemben, hogy elkövetett, avagy csak elkövethető tetteinkkel azt a helyeslést, azt a tiszteletet el ne veszítsük. A becsűlet és szégyen érzése már túl megy azon a határon, mely az eddig elé tárgyaltam hatalomnak, az *államhatalomnak* van szabva. Azaz, hogy azok már nem csak a cselekvényekkel, hanem forrásaikkal is, testiekkel szintúgy, mint a lelkivel, a vágyakkal vannak viszonyban. És ez a nézet minket az akarat második, hatályosabb és magasztosabb segédéhez: a valláshoz vezet, a mely belsőnket szintúgy mint az állam a külsőnket kormányozza. Az erkölcsi elem hatását csökkentheti, de nem enyészteti el még a babona, dogma és mysterium is, melyekkel a vallásformák meg vannak vesztegetve: mert mindenikök, bármint burkolva, éleszti és fenntartja az istenség eszméjét és az emberiség feletti **hatalmat.**

Hogy ennek bármily homályos képzete mily cselekedtető hatással van, szabadjon egy történettel — nem adomával — világosítnom. Midőn még Erdélyben a határőri katonaság fennállott, a szélbeli őrtanyákat „kommandóknak“ hítták. Egykor egy káplár oda megy egy katona gazdához s azt mondja neki „keed holnap kommandóra megy!“ — „Nem én, mert stb.“ — A káplár persze nem tágít, hanem minden módon igyekszik rábeszélni a határőrt, hogy teljesítse a parancsot, de mind hasztalanul. Végre kifogyva érveiből utoljára azt mondja neki: „Igen, de *muszáj!*“ S a szó varázshatású lőn s ezt a feleletet voná maga után: „No, ha muszáj, úgy hát csak elmegyek.“

Még a felekezetek, mondjuk egyházak közti ellenségeskedések, a kölcsönös üldözések, háborúk is szültek és szaporítottak erényeket.

Az akaratot segélyező eszközök között, szó lehetne a philoso-

phiáról is. De ezzel többek közt az a baj, hogy — a mint láttuk — annyi az erkölcsi elv, a mennyi a rendszer.

Ezek közt hát a jó erkölcsöt, az erényt megismerni s gyakorolni törekvő egyénnek válogatni kellene. Ámde ez oly értelmi, sőt tudományos míveltséget követel, a milyet az emberiség legeslegnagyobb részénél fel sem tehetni. — Ellenben vallása kétségen kivül minden népnek s mindenike legnagyobb részének van.

Minden vallásnak — még a fetisizmust és totemizmust, sem veszem merőben ki — veleje az erkölcsi elem, sőt némelyiknek, pl. a Buddhismusnak — eredeti alakjában — erkölcstan az egész tartalma.

A vallás hatalma parancsolatokban nyilatkozik, a melyeket Istenéinek ád ki. Itt is tehát a *kötelesség*, de a melynek, mint nem embertársaitól származó, hanem fentebbi forrásból eredő segítségét akaratunk készségesen elfogadja.

Ezt a segítséget a theologia „*Isten kegyelmének*“ nevezte és dogmává faragván, igazi jelleméből kivetkeztette. De akármit szenvedett is emberi kezektől az Isteni vallás, oly egyetemes és elterjedt hatalom az, „melyet eléggé nem becsülhetünk s benne eléggé nem bízhatunk.“

A vallás és philosophia versenye az erkölcsiség elémozdításában egy történetet juttat eszembe. Az Athenaeiek bizonyos középületet akarván felállíttatni, a végrehajtásra két építőmester jelentkezett a népgyűlés előtt. Az első, a ki szólott, eléadta részletesen és terjedelmesen az épület tervét és építése módját.

A másikra kerülvén a szólás sora, csak ennyit monda: „Én, a mit műtársam elbeszéle, *megcsinálom*“ és a nép emezt bízá meg az építéssel. Az elsőbb architectus a philosophia, a második a vallás képét viseli.

Ellenben bizonyítja a történelem, hogy a társadalomban a vallásos érzelem hanyatlásával együtt jár az erkölcsiség hanyatlása. Hivatkozom a sok között ez úttal az Olympus istenei megcsökkent becsületére, mely a római birodalom utolsó időszakában harapódzott el.

De elrettentő példával állanak előttünk mind a mult, mind a most végződő száz év folytán, jelesen korunkban a francziák, a kik az egyházi személyeket, férfiakat és nőket az iskolából kiküszöbölték, a betegápoló apáczákat a gyógyintézetek ágyaitól — anyagi károkkal is — elűzték. Ime, ott mutatkozik az erkölcsi romlottságnak oly szomorú képe, melyen a legutóbbi esemény a Panama-ügy bizony nem javít.

Ellenben az ősi valláshoz való ragaszkodás idves eredményét a Parsoknál láthatni, melyre nézve még azt is meg kell fontolnunk, hogy Zoroaster tanát, nem, mint az Olympusi istenek tiszteletét a korábbi vallók közönyössége, sőt fitymálása döntötte meg, hanem a mohamedanismusnak fegyverrel segített árama szorította keskeny határok közzé. Minden ember hát, a kinek az erkölcsiség ügye szívén fekszik, törekedjék magában s a kire hatni bír, másokban is a vallásos érzelmet ápolni, éleszteni és erősíteni és társadalmi körében terjeszteni. Ezt az üdvös és magasztos czélt tűzte ki maga elé a Dávid Ferencz egyesület is, a miben minden tagja összesen és külön-külön részt kell hogy vegyen. Segítse is a jó Isten, hogy sikeresen és áldással munkálkodhassák.

Azonban mindenkit, a ki eddigi fejtegetésemet bárminemű béfolyásoktól el nem fogulva helyesli, felszólítok és szívére kötöm, hogy államot és vallást minden tisztelettel s hódolattal irántuk csak mint segédeit tekintse és a maga körében annak a főfőtényező magasztos áldásos erőnek, az akaratnak ébrentartását, ernyedetlen működését, szóval és tettel, szoktatással, oktatással és biztatással eszközölni törekedjék.

Felteszem azt is, hogy valamint a testiekben igaz, hogy „amor incipit ab ego" (a szeretet első tárgya az *én*) úgy, sőt még inkább úgy a lelkiekben: *actio incipit ab ego* (a cselekvés első forrása az *én*: az igazi öntudatos és testi vágyainktól meg nem vesztegett *ego* (én).

DR. BRASSAI SÁMUEL.

Paget János Esq. életírata.

Egy derék férfiúnak örökítjük meg emlékét hű arczképével folyóiratunkban. Jóllehet, nem volt hazánk szülöttje: bölcsőjét nem a Kárpátok bérczei között, hanem a távoli Álbionban ringatták, de azért hívebb, nemesebb polgára nem volt nálánál a magyar hazának. Idegen földről jött hozzánk, s Erdélybe letelepedvén, családi összeköttetésbe lépett az erdélyrészi aristokratiával: nemzetünk becses tagjává, a közélet kiváló férfiává s különösen a mezőgazdaság s e téren a modern irányban haladás egyik vezérévé lőn és egy hosszas, áldásos életen keresztül szünetlen munkásságú, nagyérdemű fejlesztője volt gazdasági viszonyainknak, s sport-életünknek.

Magával hozván szülőföldének kiváló tulajdonságait: az általános míveltséget, az erős tettvágyat és szívós kitartást, a kritikailag elemző gondolkodást egyesítve a helyes gyakorlati számítással, a mezei gazdaság minden ágában Angliának a mi akkori viszonyainkhoz képest összehasonlíthatlanul fejlettebb, előhaladottabb képét és annak tudását, hogy mit, mikép, mikor és hol lehet megvalósitani: méltán példaadó vezetőjévé vált környezetének, a kik tőle a mezőgazdaság terén tanácsaiból, útmutatásaiból s czélszerű gazdasági berendezéseinek példájából sokat tanultak.

Paget János Angliában egy igen jól ismert s nagyon elterjedt leicester-shiri családból származott, melynek tagjai — nemzedékről-nemzedékre az unitárius hitet vallották s vallják. A Paget család norman eredetű. Őseik a 13-ik században költöztek Francziaországból Angliába. Atyja Paget János Esq. földbirtokos volt, úgy szintén nagy atyja is nagy előszeretettel foglalkozott a gazdászattal. Édes anyja: Hunt Anna, egy mívelt lelkületű s mély vallásos érzületű nő. Egy fiú testvére volt csak, a jelenleg is élő Paget Artur, a ki két évvel volt fiatalabb s a kihez egész életén keresztül a legbensőbb testvéri szeretet fűzte. Bizonysága e szeretetnek az, hogy fiát Olivért, a ki most szőkefalvi birtokos és magyar honpolgár, magához vette s tanulmányait főiskolánkban végeztette el vele.

Paget 1808-ban született Thorpe Satchville nevű faluban, Leicester megyében. Minthogy abban az időben a régi angol egyetemek a nonconformisták előtt el voltak zárva, Pagetet is, mint sok más laicus ifjút, az atyja York-College-ba[1]) küldötte, hol 1823—1826-ig tanult Wellbeloved és Kenrick jeles tanárok vezetése alatt. A hírneves eklecticus bölcsészszel, Dr. *Martineau Jakab*-bal egy osztályban járt, a ki mindig úgy említette, mint kitünő tehetségű és szorgalmas tanulót. *Tayler János*, a Manchester New-College igazgatója pedig, ki az angol unitáriusokat az 1868-iki 300 éves jubileumunkon képviselte, s Pagetnek vendége volt Gyéresen, 1868. sept. 3-ról keltezett s Kenrick barátjához intézett levelében ezeket írta: „Úgy érzem, hogy nem kellene ez érdekes országban tett látogatásomnak úgy bevégződnie, hogy ne írjak legalább egy néhány sort a még életben levő legidősebb barátaim egyikének. Mi itten a legszivélyesebb vendégszeretetben részesülünk az ön egykori tanítványának — Paget Jánosnak — „Magyarország és Erdély" — írójának falusi kastélyában. Ő még most is szilárdan és bensőleg ragaszkodik régi hitéhez és egykori tanuló társaihoz. S oly élénken és lelkesedéssel eleveníti fel a yorki ifjúkori emlékeit és a régi yorki időket, hogy jól esik szívemnek az idegen országban".

Yorkban kezdett tanulmányait az edinburghi egyetemen végezte be. Orvosi pályára készült, s a tudori diplomát, M. D. (Doctor of Medicine) kitünő eredménynyel nyerte meg; de mint gyakorló orvos soha sem működött. Tanulmányai bevégzése után Párisba ment a kórházak tanulmányozása végett, hol a choleráról írt jeles értekezésével az első díjat nyerte meg. Később Olaszországba ment szintén tanulmány-útra, a hol véletlenül megismerkedett a magos míveltségű báró *Wesselényi* Polyxinával, özvegy báró Bánffy Lászlónéval, kit később nőül vévén, így egy kiváló angol családtag, rokonságba lépett Erdély főúri családjaival és köreivel. Nejének első házasságából szület(t) leányát, báró Bánffy Józefint, gr. Bethlen Sándor, a kitünő gazda és sport férfiú vevén nőül, a jelenlegi földmívelési miniszternek — az angol irodalom s nemzetgazdászat alapos ismerőjének — gr. Bethlen Andrásnak mostoha nagyatyja volt. Nejével való ismeretség alapján utazta bé Magyarországot 1835-36-ban, mely utazásáról két kötetes illustrált művet adott ki 1839-ben, Angliában,

[1]) Az unitáriusok hittani intézetét, minthogy York-városában volt, York-Collége-nek nevezték. Később áthelyezték Manchester-be, s innen kapta a Manchester — New College - nevet. Azután Londonba tették át, s jelenleg Oxfordban van, ugyancsak M. N. C. nevezettel.

„*Hungary and Transylvania*“ czímen. E művét a következő szavakkal ajánlotta nejének: „Szeretetem és becsülésem jeléül ajánlom e munkát annak, kinek gyönyörűségére megírását elvállaltam s kinek mosolyai annak kidolgozásában lelkesítének s a kinek kivánságára most kiadom“.

Az utazás Magyarországon és Erdélyben az akkori primitiv közlekedési viszonyok között éppen nem volt könnyű vállalkozás. És ez az utazása nem volt csupán felületes szórakozás, hanem valóban komoly tanulmány az állami, politikai, közgazdasági és társadalmi élet minden ágára kiterjesztve. Ebben a műben, mely ma is forrásul szolgál, és érdekkel olvasható, Paget az akkori Magyarországról oly tiszta s a legapróbb részletekig hűen, tárgyilagosan és alapos ismeretséggel rajzolt képet adott, minőt korának egy más útleírója sem tett. Ritka elfogulatlanság és részrehajlatlanság, világos feltogás és józan ítélet szól munkájából, mikre őt a hazánkban való huzamosabb tartózkodás s a különböző pártbeli magas állású férfiakkal való bizalmas és barátságos érintkezések is nagyon elősegítették.

Könyvének előszavában ő maga is kifejezi, hogy: „Habár azt óhajtom, hogy az én rokonszenvemben és érdeklődésemben Magyarország iránt mások is osztozzanak, még sem tartottam sem bölcs, sem igazságos dolognak, hogy elhallgassam azokat a hibákat, melyeket az országban, annak lakóinál és intézményeinél találtam.

Nem is tételezem fel, hogy nézeteim minden párt és felekezet előtt helyesléssel találkoznak, hanem e nézetek egy független érzékből keletkeztek s én azokat őszintén ki is fejeztem. Jól tudom, sokan úgy gondolkoznak, hogy az utazónak, midőn egy országról ír, mindent a legszebb színben kellene feltüntetni. Én más véleményben vagyok. Alig hiszem, hogy a hamis, az ál-benyomás sokáig tartson. Megvagyok győződve, hogy magyar barátaim közül némelyeknek rosszul fog esni, hogy én a nemzeti hibákat, fogyatkozásokat az idegenek előtt feltártam; de azt hiszem a józanul gondolkozók megfognak nekem bocsátani, meggondolván, hogy más utazók úgy is azokra reájöttek volna, s a kik bizonyára kevesebb jóindulattal írták volna meg azokat“. Az akkori politikai s társadalmi viszonyok között egy idegen szemlélőnek, vajmi nehéz lehetett az intézmények, szokások, erkölcsök s nemzetiségek felől helyes ítéletet alkotni.

Magyarországról írt e műve német fordításban is megjelent Lipcsében, 1842-ben „Ungarn und Siebenbürgen politisch, statistisch, oeconomisch von J. Paget“ E. A. Moriatry-tól. E fordítás elterjedése után lett csak ismeretesebb Paget neve a magyarok előtt s munkájával az akkori hazai lapok élénken foglalkoztak.

Igy a „Hasznos Mulatságok" czimű lap 1842. évi 52–56. számai, a gr. Széchenyi Istvánról írt fejezetet egész terjedelmében közölte.

A Brassóban megjelent „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde" 1842. évi 13- és 14-ik számai Paget munkájának német kiadását szintén terjedelmesen ismertette. Örömmel idézi Pagetnek *Erdélyre* vonatkozó ama nyilatkozatát, hogy — Erdély jövője fel fog virulni, nincs messze az idő, mikor az angol turisták Svájcz és Olaszország helyett Erdélyt fogják felkeresni, hogy annak természeti szépségeiben s népének sajátságaiban gyönyörködjenek. Be fog következni, hogy az angol Missek és Ladyk kalap-fátyolát Borszéken, Bucsesen s más érdekes turista pontokon lengeti majd a szél!"

És valójában, Paget jóslata beteljesedett: mert a mult nyáron két angol kisasszony: Miss Margaret Fletcher és Miss Rose Quesne nemcsak meglátogatták Borszéket, hanem utazásaikról egy igen érdekes könyvet is adtak ki e czímen „Élet és jellemrajzok Magyarországból" a mely mű bizonyára sok angol utazót fog hazánkba vonzani.

A fennebb említett brassói lap némi nehezteléssel zárja be ismertetését Pagetnek ama nézetéért, hogy a szászokat a magyar hazafias mozgalmak iránt tartózkodóknak s hidegeknek állította. „Majd meglátjuk — így szól — milyen magyar hazafi válik Pagetből, a ki immár *egy erdélyi főúri nőt eljegyzett* s Erdélyben fog megtelepedni".

És mi, miután Paget földi pályáját bevégezte, jó lélekkel elmondhatjuk, hogy új hazájának igen hasznos, egész hosszú életében áldásos működésű s kifogástalan hazafiságú fia lett.

Kedvezőbb ajánlat sem igen volt idegen ember részére a *honfitársra*, mint az az érdem, melyet Paget művében az új haza alapos megismerése s a nagy világ előtt rokonszenves és igazságos ismertetése által magának előre megszerzett.

Ha Paget semmi egyebet nem tett volna is második hazája — Magyarország érdekében, minthogy megírta e gondteljes és becses munkát, akkor is örök hálára kötelezte a magyar nemzetet, s minden igaz magyar polgár szívében élni kellene az ő emlékének. Mert tekintetbe kell vennünk azt, hogy az ő műve akkor jelent meg, a midőn külföldön a legnagyobb előítélet s a legtévesebb fogalom uralkodott hazánk iránt. Az 1848—49-iki szabadságharcz előtt Magyarország egy terra incognita, ismeretlen, elrejtett föld volt az idegen nemzetek előtt. Csak a függetlenségi harcz lezajlása után ismertette meg hazánkat a külfölddel a szabadság lángnyelvű apostola — Kos-

suth — ragyogó szónoklatával, úgy szintén a többi emigránsok. S hogy hazánkba ne jőjjenek idegen utazók, arról gondoskodott az osztrák kormány, melynek a volt a politikája, hogy czélzatosan a legrémesebb meséket s képtelenségeket terjessze Magyarország felől a külföldiek előtt. Ennek bizonyságául idézem Paget könyvéből a következőket:

„Az olvasó bizonyosan mosolyogni fog — mondja Paget — mint én is mosolyogtam, ha csak felét is elbeszélném amaz ostoba történeteknek, a melyeket a jó bécsiek mesélnek arról az országról, melyet mi be akarunk utazni. Nincsenek utak -- mondják! Nincsenek vendéglők! Nincs rendőrség! A csupasz földön kell hálnunk, s ott ebédelnünk, a hol tudunk: készen kell lennünk minden perczben letünket s erszényünket fegyverrel védelmezni! Ilyen informatiók következtében jól elláttuk magunkat töltött fegyverekkel, mindig kézügyben tartva megtámadtatás esetére: mert azzal ijesztgettek, hogy Magyarországon csak folytonos harczczal, küzdelemmel utazhatunk. Hanem biztosíthatom az olvasót, hogy nem volt más szükség a fegyverekre, mint egy-egy fűrjet vagy nyulat lőni: s egész utazásunkat avval a tapasztalattal és meggyőződéssel végeztük be, *hogy az utazás Magyarországon éppen oly biztos, mint Angliában!*"

Mennyi téves felfogást oszlatott el Paget ez őszinte, nyilt kijelentésével!

„Hogy miért — folytatja tovább — s honnan van az a borzadály és félelem, melyet semmi sem múl felűl, minden osztrákban Magyarország és annak lakói iránt: nem tudom magamnak megmagyarázni. Sokszor az jutott eszembe, hogy annak a *mumusnak*, melylyel a bécsi anyák síró gyermekeiket ijeszteni szokták, bizonyosan magyar mumusnak (bugbear) kellett lenni, mert másképp nem tudom megérteni azt az alaptalan és titokszerű félelmet, mely az oly közeli szomszéd nép iránt létezik".

Pagetnek a figyelme a legérdekesebb tárgytól kezdve a legesekélyebbnek látszóig — mindenre kiterjedett. Felemlíti az angol nyelv és irodalom elterjedését Magyarországon. Ír a gyönyörű tájképekről. Széchenyit — a nagy reformert — s az angol alkotmány s intézmények kedvelőjét nagyon érdekesen mutatja be a külföld előtt, úgy szintén a magyar vendégszeretetet, tudományos társulatokat, nevelő intézeteket: összehasonlítja az „Arany Bullát" az angol „Magna Chartával", alkotmányunkat a más nemzetek alkotmányával, a magyar szabadság szeretetet az angol nemzetével. Ír a protestantismusról, bányászatról, földmívelésről, szőlőtermelésről, s különösen a tokaji

borról, fürdőkről, ásványos vizekről, országgyűlésről, családi életről, népviseletről és szokásokról stb. A magyar jellemről így nyilatkozik: „A magyar jellem a szokásos szenvedőlegesség és búskomorságnak egy különös vegyüléke, a mely sokszor a legnagyobb felindulásba csap át. A magyarnak járása lassú és kimért. Arczkifejezése komoly, beszéde bámulatra ragadó és méltóságteljes. Siker esetén öröme leírhatatlan, kivált midőn az erős bortól megered ékesszólása s tánczra kerekedik. Bámulatos, hogy mennyire össze van forrva jellemével a nemzeti zene. Legjellemzőbb a Rákóczy-induló a Rákóczy idejéből, kitől a czímét is nyerte". Közli a Rákóczy-induló kottáját. És saját fordításában szintén több jellemző népdalt, melyeknek a dallamát Dr. Brassai szolgáltatta, a mint azokat aköznép énekli. Ilyen népdalok: „*Szeretnék szántani*", „*Egy szem búza, két szem rozs*", „*Kis Komárom, nagy Komárom*", „*Jaj be szennyes a kendője*".

Pagetnek nagyon a szívén feküdt Magyarországnak a haladása és jólléte s hő óhaja volt iránta a figyelmet felébreszteni, különösen Angliában. S hogy az neki sikerült is, bizonyítja az, hogy műve 1855-ben második kiadásban is megjelent. S minden angol és amerikai utazó előtt ismeretes, nemcsak Magyarország végett, hanem azért is, mivel a hírneves kiadó — *Murray* — uti kalauzában. (Handbook for South Germany and Austria), mely déli németországot és Ausztriát írja le, sok hivatkozás van Paget könyvére.

Magyarországi utazása után még beutazta Görög- és Törökországot gróf Batthyány Lajos társaságában. Ugyanekkor ismerkedett meg gróf Széchenyi Istvánnal is, kikkel, valamint az erdélyi szereplők s Magyarország többi vezérférfiaival szoros összeköttetésben élt.

Házassága után Gyéresen telepedett meg, hol angol izlés szerint kastélyt épittetett; körülvette parkkal s megkezdette mintaszerű gazdálkodását. Orvosi tanulmányai útján, jártas levén a természettudományokban, kiváló gyakorlati érzékkel alkalmazta Anglia gazdasági módszereit, minek következtében gyéresi gazdasága néhány év alatt mintaképe lett egy modern birtoknak és helyes kezelésének. Épületi berendezései czélszerűek, gazdaságosak voltak; a növénytermelési ág okszerű vetésforgásokban nyert beosztást; talaj és növény mívelése legczélszerűbb eszközökkel és gépekkel folytattatott. Jóizűen beszélte el, hogy a tagositás alkalmával, mint nevették a parasztok, hogy a legposványosabb rétet választotta; de aztán később, a mikor csatornázás útján a legdúsabb fű termett rajta, azt mondták: „Hej, mégis reászedett minket ez az *Anglius!*" Különösen kitünt az állattenyésztés a különböző angol fajok meghonositása által. Kiváló sze-

retettel foglalkozott a szőlőmíveléssel: a gyéresi, egerbegyi és a csányi határokon létesített szőlői valódi mintatelepekké váltak, hol ő alkalmazta először a sodrony-művelést és a szőlőföldeknek lókapák által való megmunkálását. A modern bortermelést és pinczekezelést először csak kísérletkép kezdeményezte, később aztán nagy arányokban folytatta. Borai kitünő hírre s tekintélyre jutottak, miről az öszszes világtárlatokon nyert kitüntetései tanuskodnak. Gyümölcsfa-ültetésekben s a gazdasági befásitásokban is elől járt. Nem maradt birtokában kihasználatlanúl egy vízerecske sem a rétek öntözésére.

És hogy Angliából hozott gazdasági ismereteit és mintáit helyesen és józan számítással alkalmazta s a hazai viszonyokkal számot vetett, mutatja az az eredmény, hogy folyton gyarapodott vagyonilag s újabb birtokokat szerzett úgy Erdélyben, valamint Bihar- és Hevesmegyékben is, Kolozsvárt pedig nagy házat vásárolt.

Az 1848—49-iki szabadságharczban tevékeny részt vett karddal és tollal. Az angol sajtót Paget értesítette minden mozzanatról, különösen Sandford barátja utján, a ki egész enthusiasta lett a magyar ügy iránt. Mint *Bem* tábornok egyik szárnysegéde a Szeben melletti első balsikerű ütközetben részt vett, valamint bevételénél is jelen volt.

Nagy-Enyed elpusztítása után menekülő vidéki magyarok védelmére alakított mintegy 100 főnyi csapat élén, egy század huszár mellett egy nagy oláh tábor ellen sikerrel küzdött, és személyes bátorságának, vitézségének is félreismerhetlen jelét adta. A függetlenségi harcz lezajlása után, nejével együtt Angliába menekült: de alig tudta kikerülni a bécsi kormány leselkedéseit, mivel neve főleg az angol rokonszenv felébresztése miatt a „fekete könyvbe" be volt vezetve. Csak 1855-ben térhetett vissza újból gyéresi kastélyába, a hol mindent feldúlva talált. Az oláhok a gazdag könyvtárát s irományait is a kertjében levő tóba szórták.

Visszatérése után, 1855-ben, működésének új korszaka kezdődött. Mívelődésünket előmozdító minden üdvös kezdeményezésnél ott találjuk a nevét. Saját gazdaságának mintaszerű berendezése s kezelése mellett éltető lelke lett a gazdasági téren kifejtett társulati szellemnek s tevékenységnek. Egyik megalapítója volt az erdélyi lovaregyletnek és a kolozsvári lóversenyeknek, mikből az erdélyi lótenyésztés nagy lendületet nyert. Más tenyésztési ágakban megindította a kiváló, nemes tenyész-állatok beszerzésére való *társulást*, s maga járt utána Angliában, a legjobb tenyész anyagnak, különösen juhok megszerzésének. A magyar szőlőszet és borászat nagyobb fejlesztése vé-

gett több nagybirtokos főúr hozzájárulásával szakavatott pinczemestert hozott be boraik kezelésére, s ezután az erdélyi fajborok hírneve kezdett külföldön terjedni, s ez az intézmény alapul szolgált az *„Erdélyi Pincze-egylet“* megalapítására.

Az *Erdélyi Gazdasági-Egyletnek* előbb rendes, később alapító tagja volt s az egyleti munkásságban mindig buzgón részt vett. eszméi, nézetei majd mindig irányadók voltak. A magyar nyelvet annyira elsajátította, hogy az „Erdélyi Gazda“ czímű lapba gyakran írt igen érdekes czikkeket a mezei gazdaságról, s különösen annak szőlőszeti és borászati ágáról, a melyek alaposságuk s gyakran gyakorlatiasságuk által tüntek ki.

Külföldi utazásaiban is mindig igyekezett előmozdítani új hazája érdekeit. Hazai jeles bor s gyümölcs termékeinknek Angliában vevőket szerzett s a figyelmet felhívta termesztményeinkre.

Országos és nemzetközi gazdasági értekezleteken mindig készséggel jelent meg, hogy Magyarország köz- és mezőgazdasági érdekeit előmozdítsa.

Nagyfontosságúnak tartotta, hogy a vidéki, országos és világkiállításokon az erdélyi részek képviselve legyenek, s vagy mint kiállító kitünő terményeivel, vagy pedig mint rendező és biráló vett azokon részt, s széles látkörével, alapos ítéletével és üdvös tanácsaival az ügynek s annak a körnek, melyben működött, nagy hasznára vált.

Közhasznú munkássága elismeréseül az 1878-iki párisi világkiállítás után a *„franczia becsületrend keresztjével“* tüntették ki. A mező- és közgazdasági téren tett sok hasznos szolgálataiért pedig Ferencz József magyar király a *II. oszt. vaskorona-renddel* jutalmazta.

A magyar unitáriusok is örök hálára vannak kötelezve az elhúnyt emléke iránt. Neki köszönhető ama testvéries viszony létrehozása, mely a magyar unitáriusokat az angol unitáriusokkal szorosabban egybe fűzte. Mióta Erdélybe állandóan letelepedett, ő lett az élő- és összekötő kapocs a két testvér felekezet között. S hogy Paget oly melegen érdeklődött ügyeink iránt, az legelső sorban a felejthetetlen emlékű *Kriza János* püspöknek köszönhető, a kivel egész haláláig a legszívélyesebb viszonyban volt, s őt, mint az angol irodalom kedvelőjét s nagytudományú férfiút rendkivülileg szerette s nagyrabecsülte. Kriza keresztelte meg s temette el két fiát. Kriza mély belátó lelkével felfogta nagy horderejét az angol hitrokonokkal való összeköttetésnek. Eltekintve az anyagi segélytől, már csak az erkölcsi haszon is megmérhetetlen fontosságú, mely a hatalmas angol nemzet fiai támogatásából reánk háramlik. Éppen ezért igyekezett Kriza *Paget*nek, mint az angol unitáriusok egyik legtekinté-

lyesebb családja tagjának jóindulatú rokonszenvét megnyerni. És ez sikerűlt is. Hogy mily nagy lelki örömet érzett Kriza e czélja elérésétől, bizonyítják 1854—1860-ig Kovács Istvánnal folytatott levelezései. „Paget János úr közbenjárása folytán — írja egyik levelében — kaptam a Christian Reformer két számát: a legnagyobb gyönyörűséggel olvastam, s le is fordítottam vagy két czikket. Mennyire sajnálom, hogy nem lehetünk angol hitrokonainkkal folytonos érintkezésben: rationalismusok a legjózanabb középútat tartó s megérdemelné, hogy a mi dermedtségünk az ők irodalmi beléletük által felvillanyoztassék."

Paget felvetette az eszmét, hogy jó lenne egy magyar unitárius papnövendéket az unitáriusok papnevelő intézetébe küldeni Londonba. Erről így ír — egy másik levelében — Kovács István bátyjának: Örömmel értesíthetem, hogy Paget úr azt az ajánlatot tevé, hogy ezentúl Londonba akademisták küldessenek, ottani hitrokonaink ajánlkoztak arra, hogy ifjainkat koszttal és szállással ellátják; serkentjük hát — mondá — tanárjelöltjeinket az angol nyelv megtanúlására és mívelésére, hogy legalább három év múlva küldhessünk."

Paget már 1846-ban jó szolgálatot tett a magyar unitáriusoknak azzal, hogy nagy-ajtai Kovács Istvánnak az erdélyi unitáriusokról írt vázlatát, a melyben az unitáriusok történelmének főbb vonásai vannak megírva, s a végén akkori egyházi és iskolai állapotjaik előadva: angol nyelvre fordította, s azt aztán Beard R. J. jeles angol unitárius lelkész „Unitarianism exhibited in its actual condition. 1846. London." (Az unitarismus jelenlegi állapotjában ismertetve) czímű művében kiadott.

Háromszáz év alatt sok vihar vonúlt el az unitarismus ege felett. Sok megpróbáltatást kellett kiállania a „*Struggle for life*" létért való küzdelemben. Az utolsó fenyegető vihar s az utolsó *nagy próba* az 1857-ik évben érte, a mikor a bécsi kormány illetéktelenűl ügyeinkbe beleavatkozott, s azt követelte, hogyha tanodáink nyilvánossági jogát fenn akarjuk tartani, a tanárok számát kétszerezzük meg, s azoknak a fizetését javítsuk. A bécsi kormány abban a hiedelemben volt, hogy már vakmerő kezét iskoláinkra reá is tette. De „a mikor legnagyobb a szükség, akkor van legközelebb az isteni gondviselés."

Az unitáriusok áldozatkészségéről egy lélekemelő példát mutat fel az 1857-iki „Aranykönyv", melybe egy ragyogó pontot az *angol unitáriusok* irtak be. A hit minden időben csodákat mívelt; s az utókor fiai tisztelettel fogják olvasni, hogy a veszély és megpróbál-

tatás idejében az akkori unitáriusok szent vallásukhoz való forró szeretetökből *százezer forinton* felül álló tőkét biztosítottak iskoláik nyilvánosságának megmentésére. Paget hitrokonunk ekkor tette a legnagyobb szolgálatot egyházunknak; s e tényével tette magát a szó nemes értelmében méltóvá az „Egyházi Tanácsos" czímre. Ugyanis tudomására jutván szomorú és válságos helyzete a vallás-közönségnek, s részletes felvilágosításokkal elláttatván, t. i. a vallásközönségünk közpénztárának erejéről, s mire volna még szükség, hogy a kormány követeléseivel bátran szembe lehessen nézni? mindezekről Paget a „Brit és külföldi Unitárius Társulatot" körülményesen értesítette, s egyúttal résztvevő segélyre hítta fel őket szorult helyzetbe jutott erdélyi hitrokonaik iránt. A lelkes felhívás meleg rokonszenvre talált: angol hitrokonink *tizenhárom ezer* s egy nehány forintot gyűjtöttek, s ez összeget Paget utján a nevezett Társulat az E. K. Tanácsnak meg is küldötte, mint azt az E. K. Tanács 1859-iki jegyzőkönyvének 144-ik pontja mutatja.

Mily öröm volt a Paget felhívása Krizára nézve, kitünik Kovács Istvánhoz 1857. aug. 23-án intézett leveléből, melyben így ir: „Örvendetes hírrel lepem meg, hogy az is hasson üditőleg bátyám egészségére. Küzködő állapotunkban folyamodtunk volt a derék Paget úr által angol hitrokoninkhoz, elé adva helyzetünk nyomasztó voltát s ime ott lelkesen karolták fel. S Paget úr azt az örvendetes levelet kapta Angliából, hogy már össze van gyülve 13 000 frt."

Mielőtt azonban az angol unitáriusok a fent említett összeget 1859-ben elküldötték volna: a „Brit és külföldi Unitárius Társulat" kivánságára a Társulat titkára, *Tagart* Eduard, a budapesti unitár. templom szentelésekor jelen volt Tagart kisasszony édes apja, Kolozsvárra utazott, hogy személyesen meggyőződjék az unitáriusok helyzetéről. Természetesen Paget volt szives házigazdája a kedves vendégnek. Ő ismertette meg a tanári karral s nehány világi Egyh. Tanácsossal, kiktől Tagart viszonyainkra nézve részletes felvilágosításokat kapott. Egy vasárnap, kolozsvári templomunkban az isteni tiszteletet végig hallgatta, s mint mondá: Jóllehet egy szót sem értett, de megértette a felséges mondatot, mely templomunk ívét diszíti: „In Honorem Solius Dei" -- s ez lelkét örömmel töltötte el. (Angol levelezési Emlékkönyv I. köt. 23. l.)

Pagetnek a fennebb említett kedvencz eszméje is létesült; mert a „Brit és külföldi Unitárius Társulat" 1200 frt alapítványt tett egy magyar papnövendék számára, hogy theologiai tanulmányait a „Manchester New College" unitárius papnevelő intézetben befejezhesse.

E nagybecsű alapítványt 1860-óta többen volt szerencsénk élvezni. Helyén lesz itten megemlíteni, hogy Ferencz József püspökünk, ki az angol és amerikai hitrokonokkal való viszonyt nagy buzgalommal ápolja, Tagart kisasszony közvetitésével kieszközölte, hogy Londonban, a „Channing-House" leány nevelő intézetben egy magyar unitárius leány is tanulhasson minden dij nélkül, mint a M. N. College-ben egy unitárius ifjú. [1])

A Paget nevet egyházunkban örökre emlékezetessé teszi az a szép alapítvány, melyet Paget Károly és neje, vejök — Paget János korán elhunyt fia, — Olivér emlékére tettek. [2])

[1]) E jótéteményt Buzogány Mariska, néhai Buzogány Áron leánya, a mult év őszétől kezdve élvezi is.

[2]) Az alapitvány levél így hangzik: „Az Unitárius Vallásnak törvény által elismert és biztosított szabad gyakorlata háromszázados évfordulóján, a lelkiismeret szabadsága megünneplésére 1868-ban Tordán tartott Zsinat alkalmával néhai kedves emlékű vőnk Paget Olivér emlékére tett és 5550, azaz ötezer ötszáz ötven forint értékű földtehermentesitési kötvényben az Unitárius Vallás-közönség pénztárába befizetett alapitványunkat következőkben kivánjuk szabályozni: 1. Minthogy ez alapítványt néhai kedves emlékű vőnk Paget Olivér emléke fenntartására tettük, tehát ez kezeltessék ezen külön czím alatt: *Paget-alapitvány Paget Olivér emlékére.* 2. Az Urbéri kötvényekben álló 5550 frt alapitványi tőke évi kamatja, az adó levonásával tészen 270 frt 96 krt o. é. Ebből kapjon jutalmul a) Egy tanár, ki az Unitáriusok kolozsvári főiskolájában az angol nyelvet tanitni fogja, évenként 50, azaz, ötven forintot o. é. b) Egy Unitárius ifiú, ki az angol nyelv tanulásában kitűnő lesz, száz, — egy második, dicséretes előmenetelű ötven, — egy harmadik, jó előmenetelű, huszonöt forintot o. é. minden évben. c) A szőkefalvi Unitárius pap szintén huszonöt forintot o é. fizetés pótlásul. 3. A 2-dik pontban meghatározott czélokra 250 forint lévén kiadandó, az évi kamatból fennmarad 20 frt 96 kr, ez évenként tőkésitessék, — valamint szintén, ha történnék, hogy a 2-dik pontban meghatározott százötven és huszonöt forint, három jutalom, vagy azoknak valamelyike nem adatnék ki, mivel arra érdemes ifiak nem találtatnának, ezek is tőkesítendők lesznek. 4. Midőn a 3-dik pontban emlitett tőkesítés és az Urbéri kötvények kisorsolása által az alapítványi tőke látható növekedést nyerend, s így az évi kamat a mostaninál több leend, ez a többlet is a 2-dik pont a) b) c) pontjaiban megirt czélokra lészen fordítandó az azon pontban megállított számösszegek arányában; ellenben ha az alapítványi tőke évi kamatja a netalán bekövetkezendő adó nevelés által a mostaninál kevesebbre apadna, a hiány szintén az említett számösszegek arányában lészen szenvedendő mindenik alapítványozott által. 5. Ezen alapítvány folyóvá tétele kezdődjék az 1872-dik évben. 6. Az alapítvány kezeltetési és felügyelési joga az Unitáriusok Fő-Tanácsát illeti, mely eleibe évenként pontos számadás leszen beadandó." Kelt Kolozsvárt, augusztus 28-án 1869.

A Paget nevét halhatatlanná tevő segély és alapítványok, jóllehet egy felekezet részére történtek: de azokat nem kell csupán felekezetinek tekinteni, hanem nemzeti czélokra szolgálóknak, mivel az általános míveltséget segítik elé.

A kolozsvári „Angol Társalgó Kört" alapításától (1876.) fogva élénk figyelemmel kisérte, s annak mintegy 2,000 kötet könyvet ajándékozott. Évenként az „Athenaeum" s „Pall-Mall-Gazette" czímű lapokat adta a körnek. A kör érdemei jutalmazásául tiszteletbeli tagjául választotta s f. évi febr. 23-án tartott évi közgyűlésén, melyen a család tagjai is jelen voltak, e sorok irója felette emlék-beszédet [1]) tartott.

Paget klassikus míveltséggel bírt. A görög és latin nyelveket jól értette. Francziáúl, németűl folyékonyan beszélt. A művészetnek is nagy kedvelője volt.

Boldog családi életet élt. Ez nem is lehetett máskép, mivel igazi szeretetből, valódi benső vonzalomból vette el magas míveltségű nejét. Róluk ellehet mondani, hogy: „A rokon lelkek összetalálkoztak." Mindketten rajongtak a művészetért: mindketten költői s írói hajlammal bírtak. Neje, 1835-ben tett olaszhoni és svájczi utazásáról egy igen érdekes munkát [2]) adott ki. Előszavában a többek között így nyilatkozik: „Írok, mert visszaemlékezésem mulattat; s képzelem, hogy olykor talán helyesen okoskodni, többször pedig női tapintatnál fogva helyesen érezni tudtam." Hogy mily helyesen okoskodik, s mily alaposan ítél, ennek bizonyítására idézem Herculanum és Pompeji megszemlélésekor tett észleleteit:

„A' Herculanum és Pompejiban kiásott régiségek között — irja — igen érdekelt engemet aprójára látnom, hogy a' régiek házi körükben miként éltek: egy hajdani szépnek mik voltak szükségei, kényelmei. A' szép Julia öltöző szobájában egy kinyitott szelenczét is leltek, benne levő pirosítóval. Hogy a' nap alatt éppen semmi új nem történnék, nem mondhatjuk ugyan, mint bölcs Salamon mondja; (mert az ő idejében nem léteztek még a' gőz- s mindennemű gépelyek), hanem igen, hogy kevés új történik, hogy az emberi elme lassan halad elő új találmányokban: 's erről kevés győzhet meg minket jobban mint e 'gyűjtemény. Képzelhetetlen, mi kevéssel vagyunk a' régieknel elébb: még házi bútoraink is majd mind ismeretesek voltak előttök, 's elegáns izlésben,

[1]) Az emlék-beszéd angol nyelven meg fog jelenni. Ajtai K. Albert tag a közgyűlésen felajánlotta, hogy saját költségén 200 példányban kinyomatja.

[2]) *Olaszhoni és Schweizi utazás.* Irta Paget Jánosné Wesselényi Polyxena. Két köt. Kolozsvárt, 1842.

mesterművekben messze hátra hagytak bennünket. De nincs miért égig magasztalnunk a' régi erkölcsöt és a' a mostani élők nyakába vetnünk minden romlottságot; mert az akkor divatozott erkölcsi feslettségről iszonyodás nélkül nem is gondolkozhatunk Az erkölcs megszeliditése 's kitisztitása a' Kristus tudományának diadalma.

Ezen gyűjteménybeni tárgyak mind az emberi szükségek, vágyak, indulatok tanúi; 's hajdan is szintúgy mint most mindent elkövettek kielégitésökre. Ettek, ittak, aluttak, szerettek, gyűlöltek; nagyravágyás, irígység, harag lobbadozott a' szivekben. Némelly elme felsőbb Valóhoz emelkedett, imádott; másban aljasabb indulatok fészkelték magokat. Voltak gondoskodó jó házi asszonyok; 's magokat ékesgető hiú szép hölgyek, kik a' czifrálkodást szerették. A' szépet, hasznost és nagyot elémozdító férfiak; 's más aljas undorító gyönyörökbe merült férfiak és asszonyi állatok, kik hitvány személyeik, kényeik kielégitését tették éltök egyetlen egy czéljává."

Pagetnek az öröm mellett a lesujtó bánatból is sok jutott osztályrészül. Ugyanis boldog házasságukból született két fiok közűl az egyiket 12 éves korában vesztette el. A másik Olivér, ki atyai szívének büszkesége volt, a ki főiskolánkban kitünő sikerrel tette le az érettségi vizsgát, szintén korán szállott a sírba Édes anyja „Garibáldi" öltözetben, egész életnagyságban lefestette. A kép jobb szegletén e felírat olvasható:

„Paget Olivér, szül. Kolozsvárt, 1841. szept. 5-én. Tizenkilencz éves korában, a szabadság ügyeért lelkesülve, a londoni Kings College-ből Siciliába sietett Garibáldi lobogói alá; közvitéz lőn a magyar légióban; a volturnói csatában, mint alhadnagy, kis csapatjával nyolcz ágyút foglalt el az ellenségtől. Türr tábornok ott a csatatéren megölelte és azt mondta: hazája és szülői büszkék lehetnek rá. Garibáldi főhadnagynak nevezte ki. Öt hónapi szolgálat után a piemonti hadseregbe kapitánynak neveztetett, és érdemjellel díszittetett fel. Gyermeki kötelességérzetből lelépett fényes pályájáról, visszament a londoni egyetembe. A svájczi ifjúság egy pár revolvert küldött neki ily felirattal: „a *Derékunk*." Megházasodott 1861-ben; visszatért hazájába, gazda lett; egy leánya született 1862-ben. Meghalt 1863-ban, okt. 19-én."

Bizony, ily nagyreményű fiú elvesztésekor Paget is így kiálthatott fel Jákóbbal: „Sírva megyek az én fiam miatt a koporsómba!"

Paget Olivérnek a leánya jelenleg széki gróf Teleky Lászlóné, kinek első férjétől, Mackenzie L. Claudetól, egy kis leánya maradott. E kis dédunokája volt minden öröme és vigasztalása élete utolsó napjaiban. Lángolón szeretett hitvese 1878-ban halt meg. Paget igazi angol volt. Már az első látásra ki lehetett találni, hogy Británia szü-

löttje. Atyai gyöngéd szívéről, nemeslelkűségéről tanuskodik az, hogy mostoha leányát özv. gróf Bethlen Sándornét s gyermekeit úgy szerette, mintha saját édes gyermekei lettek volna. Paget, mint legtöbb angol, szívós természetű volt s hosszú életet élt, s a 80-as évek végén kapott tüdőgyuladást leszámítva, mindvégig teljes erőben és egészségben. Nyolczvannégy éves korában húnyt el 1892. ápril 10-én, Gyéresen, a hol Ferencz József püspök tartott megható gyászbeszédet és imát. Holtteste ápril 12-én Kolozsvárra szállíttatott kocsin, azon az úton, melyen annyiszor járt életében, s a melyet annyira kedvelt. Koporsóját, Paget Olivér, unokaöcscse s e sorok írója, ki 20 éven át birta bizalmát, kísérték. A sírnál Péterfi Dénes lelkész találó és szívreható búcsú szavakat mondott, melyek után általános részvét mellett helyezték el a családi sírboltba szerettei: neje és fiai mellé, a köztiszteletben élt s nagyrabecsűlt érdemes férfiút, ki a szó legnemesebb értelmében lett igazi, derék magyarrá. Legyen áldott emléke!

Kovács János.

Felügyelő-gondnoki és tanári beiktató ünnepély.*)

I.

Megnyitó beszéd.

Tisztelt Gyülekezet! Főtanodánknak ma kettős ünnepe van: isk. felügyelő gondnoki és tanári beigtatás. Főleg az első juttatott engem ahoz a szerencséhez, hogy e helyről én üdvözölhessem ez ünnepélyen ily szép számmal egybegyűlt nagyérdemű közönséget. És teszem azt annál nagyobb örömmel, mert e mai ünnepélylyel egy már-már feledésbe ment régi gyakorlatunkat látom új életre kelni. Éppen 50 éve annak, hogy főtanodánkban isk. felügyelő gondnoki beiktatás nem volt. Nem mintha ez idő alatt erre alkalom nem nyílt volna. Hiszen jelenlegi érdemes f. ü. gondnokaink is mindnyájan 1843-on innen lettek választva. Hanem azért, mert ez 50 év alatt egy oly korszakot éltünk át, a melyre a magyar embernek visszaemlékezni sem kedves. Értem szabadságharczunk leveretése után bekövetkezett gyászos korszakot. Kinek lett volna kedve ily ártatlan ünnepélyeket is rendezni akkor, a mikor minden szó veszélyt hozhatott volna nemcsak arra, a ki azt kiejtette, hanem magára a tanintézetre is. S ha egyszer valamit bármi okból elmulasztunk, másodszor már könnyebben veszszük, néha aztán nem is gondolunk többé vele. Csaknem igy jártunk a tanári beiktatásokkal is. Egyideig ezeket is mellőztük ugyanazon indokból, a mire már fennebb hivatkoztunk. S csak az ujabb időben kezdettük ismét gyakorlatba venni. Igy történt, hogy az 50-es éveken innen választott isk. f. ü. gondnokainkat sem iktattuk be ünnepélyesen e tisztökbe. De részemről csak üdvözölni túdom E. K. Tanácsunkat, hogy ezt most ujolag életbe léptetni s legutóbbi egyh. főtanácsunk által megválasztott f. ü. gondnokunkra, Ngs. Kozma Ferencz, egyh. tanácsos és kir. tanfelügyelő urra nézve alkalmazásba venni határozta, engem bízván meg annak végrehajtásával, a mit én ezennel a legnagyobb örömmel teljesítek is.

E czélból tehát egyenesen az igen tisztelt f. ü. gondnok úrhoz fordulok szavaimmal. Kevés az, a mit mondani fogok. Mert tekintettel ez ünnepélyen előttünk álló nagy programmra, az idővel mindnyájunknak gazdálkodni kell. De másfelől engem a a f. ü. gondnok úr személyisége is felment attól, hogy hosszasabban igénybe kelljen

*) Tartatott a kolozsvári unitárius főiskolában 1893. mart. 16.

vennem a figyelmet. Mert mi czélja lehet egy ily beiktató beszédnek? Az, hogy főtanodánknál a f. ü. gondnoki állás s az ezzel járó kötelességek fontosságát felmutassam. De meggyőződésem szerint erre most annyival kevésbbé van szükség, mert a t. f. ü. gondnok urban e tiszttel egyházi főtanácsunk egy oly egyént tisztelt meg, a ki erre már szakképzettségénél fogva is teljesen hivatott. Miután a f. ü. gondnok ur éppen mint igazgató-tanár működött éveken át s jelenleg is mint kir. tanfelügyelő közelismeréssel működik, bizonyára nincs rászorulva arra, hogy jelen megbizatásának körét én jelöljem meg, én adjam elő, hogy mit várunk mi és e tanintézet a f. ü. gondnok urtól. Jól tudja és ismeri ezeket e nélkül is. S különben is munkássága körét, gondnoki tisztével járó kötelességeit a vonatkozó utasítások elég részletesen körülirják.

De felmentve érzem magamat az alól is, a mi szintén beigtató beszédem tárgyát képezhetné, hogy gondnoki tisztével járó kötelességeinek lelkiismeretes teljesítését, talán az ékesszólás igénybevételével igyekezzem lelkére kötni. Mert valamint szakképzettsége mindnyájunk előtt ismeretes, ugy arról is meg vagyok győződve, hogy a midőn ezen isk. f. ü. gondnoki tisztet elvállalni sziveskedett, ezt azzal a komoly elhatározással tette, hogy azt legjobb ereje és tehetsége szerint be is tölti. E meggyőződésemet — merem mondani meggyőződésünket — indokolják egyfelől a f. ü. gondnok urnak a közügyek körül általában ismert tevékenysége, de indokolja másfelől az a buzgóság, mely úgyszólva családi nevéhez van forrva egyházunkban.

Valóban, a Kozma-családban a buzgóság, mondhatni, hagyományszerü erény volt talán egyházunk megalapítása óta. E tekintetben a f. ü gondnok ur közvetlen elődei is oly szép nevet hagytak hátra magok után, mely nekik papjaink sorában egyházunk történetkönyvében is örök életet biztosít. Tudva van, hogy hajlamai a t. f. ü. gondnok urat is e pályára vonzották, sőt azon már a legszebb reményekkel meg is kezdette volt működését, midőn sorsa a templomi szószék helyett a tanári székbe hívta el s csakhamar az egyház közvetlen szolgálatából az állam szolgálatába lépett. Ám azért itt sem veszítettük el. A német közmondást, a mely nyelvünkön így hangzik: „a régi szeretet nem hamvad el", igazolja a t. f. ü. gondnok urnak eddigi működése is s teljes reménynyel vagyok az iránt, hogy még inkább igazolni fogja jelen állásában már csak azért is, hogy a Kozma-név fényét ezáltal is egyházunkban fentartsa s még nagyobbá tegye.

Mindezeknek alapján fogadja tehát f. ü. gondnoki megbizatását illető minden további elmélkedés és buzdítás nélkül — fogadja főpásztori s egyszersmind baráti üdvözletemet. Segélje Isten, hogy szakképzettségét és búzgóságát teljes érvényre juttathassa e most elvállalt tisztének betöltésében is s ez által méltán részt kivánhasson magának kartársainak érdemében, illetve a főtanodának, vallásközönségünk több mint 300 év óta féltett és gondosan ápolt egyik legdrágább kincsének jó hirneve fentartásában és előmozdításában.

Ezzel be is zárhatnám beszédemet. De a mint előre bocsátottam, mai ünnepélyünk nemcsak isk. fel. ü. gondnoki, hanem egyszersmind tanári beiktatás is. Ennélfogva nem mulaszthatom el néhány szót intézni az illető tanár urakhoz is. Mint két évvel ezelőtt történt, ez uttal is hárman foglalják el ünnepélyesen tanári székeiket e főtanodánál: Péterfi Lajos tanár ur a latin- és magyarnyelvtani, Dr. Nyiredi Géza tanár ur a természet- és földrajzi, végre Gál Kelemen tanár ur a német- és latinnyelv tanári széket. Ily rövid idő köz alatt tehát hattal szaporodott főtanodánknál a gymnasium tanárkara. Minő fejlődés, minő haladás ez valláskőzönségünk nevelésügyében! Áldom a Gondviselést, hogy ezt megérhettem s jelenleg már 10 rendes tanár végzi a középiskolai oktatást kolozsvári gymnasiumunknál s csak a helyettes tanárokat pótolják még segéd-erők. Bizony, e fejlődést még 10—20 évvel ezelőtt sem gondoltuk. Igaz, hogy ezt részben az állammal kötött szerződésünknek s ebből kifolyó államsegélynek köszönhetjük, a miért nem mulaszthatom el e helyen is hálás köszönetemet nyilvánitani az illető vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minister urnak, valamint a törvényhozó testületnek, a magyar képviselőháznak, mely a segélyt megszavazta. De nem csekély része van e fejlődésben valláskőzönségünk búzgóságának s a főiskola iránt mindig tanúsított ügyszeretetének is. Szükségesnek tartottam ezt megemliteni annyival is inkább: mert az állammal kötött szerződésből kifolyolag a jelenleg beiktatandó tanár urak közül ketten ministeri kinevezés, egyikök pedig egyh. főtanácsunk által szokott módon történt megválasztása alapján foglalták el tanári székeiket. S a legnagyobb szerencsétlenségnek tartanám tanintézetünkre nézve, ha e különböző jogczímekből akár egyik, akár másik magára nézve valamely előnyt vagy kiváltságot akarna kimagyarázni s ez által tanári testületünkben bármely irányban surlódás, meghasonlás támadna; a mit különben fel sem teszek, sőt erősen hiszem, hogy valamint mi, tekintet nélkül az említett jogczímekre egyenlő szeretettel és bizalommal öleljük mindnyájokat keblünkre: ugy a t. tanár urak is egyenlő buzgósággal és kötelességérzettel fogják mindég szolgálni az oktatás és nevelés szent ügyét tanintézetünknél valláskőzönségünknek, valamint hazai és nemzeti közmüvelődésünknek érdekében.

Oktatást és nevelést említék; mert a mi tanintézetünk e kettőt soha sem választotta el egymástól s meg vagyok győződve, hogy jövőre sem kivánja elválasztani. Mi a tanárokat nemcsak oktatóknak, hanem nevelőknek is szeretjük tudni s azoknak is tartjuk. Mert e nélkül különösen egy oly tanintézet, mely a tanulóknak bennlakást is ad, hova a szülők gyermekeit mint egy családi hajlékba helyezik el, csak félig felel meg rendeltetésének. Ehez képest ha a t. tanár urak a legnagyobb igyekezetet fognak is kifejteni, hogy a tanuló ifjuságot szakmájuk szerint a lehető legjobban kiképezzék s ezáltal tanintézetünket a hazai más hasonló tanintézetekkel versenyképessé tegyék — a mit kérek is — szintén csak félig fogják megoldani nagy és nemes elhatározásukat, ha nem lesznek egyszersmind a ke-

zök alatt felnevekedő ifjuságnak meleg keblű barátai, jóakaró támogatói, mondhatnám, szerető atyái, a kik az evangelium szerint az ők fiaiknak nem adnak követ, ha kenyeret kérnek, sem kigyót hal helyet. Legyenek meggyőződve arról, hogy a legszerényebb tehetségű ifjú is, ha tán az ismeretekben, a tudományokban nem emelkedhetik fel a tehetségesebbekkel és kitünőbbekkel egy szinvonalra — hiszen a madarak közül is az egyik csak a föld színéhez közel, a másik tán valamivel fennebb s csak kevesen tudnak az égig nyuló kősziklák felett repkedni s igy rakják meg fészkeiket is — a mely ifju ez iskola falai között becsületet, munkásságot, hazafiságot és vallásosságot tanul s ezek által feddhetetlen, tiszta és nemes jellemet ölt magára, bár alant vagy fenn fogja egykor fészkét megrakni, hasznos tagjává válik a társadalomnak és nemzetnek, a hazának és egyháznak egyaránt s bizonyára hálás fog lenni e tanintezet iránt szintugy, mint a velök foglalkozó, érettök fáradozó s őket oktatva nevelő tanárok iránt.

De nem bocsátkozom a t. tanár urakkal szemben is kötelességeik részletezésébe. Hiszen egyikök egy más tanintézetünknél már évek óta gyakorlatilag is be bizonyította minősültségét, a többiek is több kevesebb idő óta, ha mint helyettes tanárok is, itt működtek e tanintézet körül; de itt is nevekedtek mindnyájan s így a mellett, hogy arra hivatott testület által lettek képesítve a tanárságra, legjobban tudhatják magokról, hogy mit vár egy tanuló ifju tanárától és milyennek kell lenni ennek, hogy feladatának teljesen megfeleljen.

Még csak egyet kivánok megemlíteni, a mit tanári esküjök letétele alkalmával is bátor voltam figyelmökbe ajánlani. Ez az, hogy valamint iskoláink az egyháznak veteményes kertjei: úgy a tanitók és tanárok is nemcsak e veteményes kertnek müvelői, hanem az egész egyháznak hű és megbizható munkásai kell hogy legyenek. Nem felekezetiség az, ha valaki szereti vallását, ragaszkodik egyházához, tiszteletben tartja annak intézményeit s minden erejéből előmozdítani igyekszik érdekeit. S mintán a lelkiismeret szabadsága hazánkban törvény által biztosítva van, tehát mindenki azt a vallást követheti, a melyik neki tetszik, én részemről megkivánom az unitárius tanártól, hogy a mig unitáriusnak vallja magát, legyen unitárius is, ne csak névleg, hanem tényleg is, mutassa meg ezt egész lényével, minden cselekedetével: ne feledje, hogy hazája után egyháza sorsa kell hogy első sorban szívén feküdjék, legyen ennek előmenetelében, felvirágzásában munkás, nem azt nézve, hogy mi lesz ezért a jutalom, hanem hogy mit tehet le áldozatul ő is annak oltárára.

Ily gondolatok és érzelmek közöttt üdvözlöm a t. tanár urakat is lelkem örömével. Segélje Isten mindnyájokat terhes, de szép hivatásuk betöltésében, a mit nem kétlek, nemes törekvésük sikerteljes megvalósításában, nevöknek e főtanoda s egyházunk évkönyveibe ragyogó betükkel leendő beírásába. Éljenek soká, boldogan.

És most átadom a szót az igen t. isk. felügyelő gondnok urnak.

Ferencz József
unitar. püspök.

II.

Felügyelő gondnoki székfoglaló.

A gymnasiumi nevelés.

— Tekintettel a középtanodák reformjára. —

Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úr!

Midőn Méltóságod megtisztelő és buzdító szavaiért mély köszönetet mondanék s mint egyházunk szeretett főpásztorának és iskoláink főgondnokának kezéből e főgymnasium egyik felügyelő gondnoki tisztét ezennel ünnepélyesen is átvenném: engedje meg Méltóságod és a t. közönség, hogy röviden a gymnasiumi nevelésről szólhassak.

Egyházunk főtanácsa megtisztelő bizalmából mint a főgymnasium egyik felügyelő gondnoka lépek tehát Önök elé. S megvallom, hogy akár egyházam legfőbb elöljáróira, akár érdemekben gazdag gondnoktársaim karára és nagynevü elődeinkre gondolok e pillanatban, kétség fog el: vajjon az a bölcseség, sokoldalu ismeret és élettapasztalat s egyházunk iránt tanusított mély és nem lankadó hűség, mely az ők egyéniségöket jellemzi s őket közöttünk nagyokká és tiszteltekké tevé, enged-e tért és lehetőséget számomra, hogy csekély erőmmel valamiképp hasznára lehessek azon szent ügynek, a melynek szolgálatára állíttattam. Vajjon adhatok-e vissza valamit abból a fényből, mely ez intézetben annyi ezerek között reám is sugárzott, engem is hevített!? Mert hogy állásom csak dignitás legyen, az legkevésbé engem elégítene ki. S mihelyt arról kellene meggyőződnöm, hogy e helyen hasznosan működni nem tudok, legsürgősebb kötelességemnek tartanám azt másnak engedni át. Azonban épp oly becsületbeli kötelesség előttem, hogy komoly kisérletet tegyek az irántam nyilvánult bizalomnak megfelelni. Pótolni igyekezem a tehetséget buzgósággal és jóakarattal s számítok rá, hogy az mindenfelől méltánylással fog találkozni. Szelid birája, de lelkes barátja óhajtok lenni a terhes munkában fáradozó tanári karnak és ifjuságnak, hogy együtt karöltve és versenyezve munkálhassuk ez intézet jó hirnevének öregbítését s emelhessük ez által szeretett egyházunk tekintélyét.

Engedje meg azonban a t. közönség, hogy *gondolataimat ez ünnepélyes alkalommal egy kissé körvonalozhassam azokról az igényekről, a melyeket én ma a gymnasiumi nevelés iránt táplálok.* Ebben egyszersmind azt a czélt óhajtanám megjelölni, a mely felé öntudatos törekvéseinknek irányulniok kell.

Ama meg-megujuló kisérletek között, melyek a középiskolai oktatás rendezésére irányultak, *a gymnasium olyan alapnak bizonyult be, a melyet mellőzni, nélkülözni nem tanácsos, nem lehetséges.* Nemcsak a megszokás és kegyelet szól ez intézmény mellett, melynek nagyobb multja van, mint bármi másnak, — hanem főképp az a két-

ségbevonhatlan tény, hogy *ez az emberiség müveltségével elválhatlanul összeforrt s annak igényei szerint fejlődött*. S hogy fejlődésképes volt, mi sem bizonyítja jobban, mintha mai állapotát összehasonlítjuk multjának különböző korszakaival. Míg ugyanis a hét szabad művészet korában csupán *nyelvészeti gyakorlótér* volt a gymnasium a maga philologiai skáláival, — s később a logika, philosophia s ó-kori irodalom és történelem a vallástannal együtt a *human szellem* szolgálatára vezette: a mi korunkban a nemzeti nyelv, irodalom és történelem a *nemzeti nevelés* bélyegét ütötte rá. S ma már a közhangulat a reáltudományok számára követel benne egyenrangu helyet a többiekkel (realgymnasium.) Kissé nehéz ugyan a fokozott követeléseket kielégíteni, de ha látjuk — s ezt elismerni nem nehéz — hogy a mai szervezet már valóságos egyetem a régi gymnasiumhoz viszonyítva: e fejlődésképesség jogot nyújt a reményre, hogy miveltségünk mai igényei is kielégittetésre fognak találni ez elastikus természetü intézetben, melynek legtöbb előnye mindig az volt, hogy a kor szükségeihez alkalmazkodni birt. Csak a méreteket kell eltalálni és bölcsen megállapítani a követelt berendezkedéshez. S minthogy mindenben döntő a kiindulás, én a mértéket nem abstract módon a tudományokról, hanem az emberi lélek tudásképességéről venném s erre alapítanám a tanrendet.

A gymnasium első rendű feladatát ugyanis nem abban látom, hogy ott az ismereteknek ennyi vagy amannyi quantumával ruházzuk fel az ifjuságot: hanem, hogy itt ennek értelmi, erkölcsi erőit és kedélyét egyenletesen fejtsük ki azon magaslatig, a mit a kór müveltsége megkövetel s a szellemi és physikai erők elcsigázás nélkül megbírnak. De az összes értelmi erők kifejlesztése alatt nem azt értem, hogy mindenki mindenben egyforma magaslatot érjen el: mert az egyéni hajlamok, tehetségek mértéke annyira különbözik, hogy szellemi uniformist erőszak nélkül alkalmazni nem lehetne. Hanem igenis legyen a gymnasiumi oktatás olyan, hogy az egy átlagos közép niveau mellett minden tehehetségnek tért nyujtson a további kifejlődésre. Vagyis, hogy az egyéniség természeti jogai ismertessenek el és részeltessenek kellő figyelemben. Kevés ifju van, a ki mindenre egyenlő hajlammal és tehetséggel birna; de még kevesebb, a ki semmire se lenne való. S minthogy az élet minden erő elhelyezkedésére alkalmat nyujt, méltán követelheti is az iskolától, hogy amaz erők kimivelését ne hanyagolja el, ha azok az egyes egyénekben csak egyenként jelentkeznek is, mert az erők magasabb harmoniáját aztán ő alkotja meg.

E felfogásból önként következik, hogy én *helytelenítem s az oktatás veszedelmének tartom a mai maximális tanterveket*, a melyek kényszer-zubbonyba helyeznek tanárt és tanitványt egyaránt s nagyon csekély számu kitünőség mellett elrettentő tömegekben termelik a selejtes elemeket. Én *minimális tantervet* adnék a gymnasiumnak s ebben aztán kérlelhetlen szigort követelvén, egyuttal módot nyujtanék tanárnál és tanitványnál egyaránt az egyéniség amaz érvényesülésére, a mit előbb emlitettem. Ez egyszersmind a

túlterhelés kérdését is megszüntetné, a mire csupán csak ez és a módszer adja meg a lehetőséget.

A gymnasiumot általában előkészitő iskolának tekintik az egyetemre. Ma már tulnyomóan ebből a nézőpontból itélik meg feladatát. S mentől kizárólagosabb lesz ez a felfogás, annál követelőbb a hangulat — és bátran hozzáteszem: annál nehezebb a feladat megoldása. Az egyetem minden facultása ugyanis azt kivánja, hogy a gymnasium mentől készültebb, hogy ne mondjam: mentől készebb ifjuságot szolgáltasson neki. S az intéző hatalmak azt hitték, hogy ennek tulcsigázott tantervekkel eleget tehetünk: de az eredmény még se akar beütni. Hol van hát a bökkenő? Tanáraink képzettségében? Ifjuságunk szorgalomhiányában?.. Hogy ezek a régiek mögött állanának, azt állitani nem merészelném. S mégis, ha a régi gymnasium ki tudta elégiteni az igényeket, mi tette hát azt ma arra alkalmatlanná?! Egyedül a mértéktelen tulkövetelés.

A hajókat ugy szokták épiteni, hogy azok bizonyos sulyu terhek vitelére alkalmasok legyenek s erről is nevezik el ennyi vagy annyi száz tonnásnak. De a mely hajóparancsnok megengedné, hogy az ő ötszáz tonnására ezer tonnát rakjanak fel, bizonyára még indulás előtt elbocsátanák szolgálatából. A gőzmozdonyok hordképessége is a legpontosabban ki van számitva — s mihelyt például egy vonatnál a teher tulhaladja azt az erőt, mindjárt második mozdonyt állitanak elébe. A természetben is egyik fentartó hatalom az erő és teher közötti egyensuly. S e tekintetben az ember nemesebb érzülete még az állatvilágra is kiterjeszti e törvényt s állatvédegyleteket alakit. Hát csupán az ifjuság testi és szellemi élete, mindnyájunknak, a nemzetnek e legbecsesebb kincse maradjon e törvény védelme nélkűl!? Hát ez egyedüli dologban volnánk olyan tehetetlenek, hogy ne mondjam: fatalisták, hogy a sikertelenséget, sőt több: a veszedelmet nyitott szemekkel látjuk, a fölött egyenként és összeségben naponkint panaszolunk és jajveszékelünk, s azon segiteni ne tudnánk vagy ne akarnánk!? Hát nem akad már egy bátor hajós, a ki a sülyedő hajó megmentésére kidobálja abból a tulsulyt képező terheket?! Vagy várunk egy természetfölötti erőre, mely a veszedelemből kiszabaditson?..

Igenis várunk arra a felsőbb hatalomra, mit a közoktatásügyben az állam ragadott magához. Az oktatás szinvonala emelésének nemes szándékától eltelve, ő lett — öntudatlanul — a feltornyosult bajok egyik okozója. Neki kell tehát az orvoslást is kezdeményeznie. Már keresi hozzá a szereket. Csak vigyázni kell, mert itt a legnagyobb nemzeti és közmüvelődési kérdésről van szó! Egy téves lépés sulyos következményeit generatiok fogják megsinyleni. Fel kell emelni azért szavát bátran minden szakértőnek, minden illetékes tényezőnek. A megfontolt, indokolt bölcseség által sugallt szakvéleményt az államkormány rossz néven nem veendi, sőt annak örvendeni fog s kimért lassu eljárásával arra éppen időt akar juttatni. Remélem, hiszem, hogy egyházunk tanügyi körei e kérdést szintén tanulmány tárgyává teendik s tapasztalaton nyugvó

véleményeiket nem rejtik véka alá. — Én a részletekbe most bele nem mehetek, mert annak ez alkalommal nem is volna helye; de mint legégetőbb korkérdésre a figyelmet igen is felhivandónak tartottam. Csupán még egy körülményt óhajtok kiemelni. *Nem osztom ugyanis azt az észrevétlenül uralomra jutott felfogást, mely a gymnasiumot praeferenter előkészitő iskolának minősitette.* Meg van ugyan e jellegének jogosultsága, de kizárólagosságát kétségbe vonom. Én a gymnasium által nyujtott általános miveltséget egy befejezett egésznek is tekintem s e felfogás alapján aztán azt mentől teljesebbnek óhajtanám. S álláspontom igazolására nemcsak azt a kétségbevonhatatlan tapasztalatot hivom tanunak, hogy a gyakorlati életpályákra innen kilépő ifjuság itt nyert általános miveltségével marad; hanem tovább kisérve azokat, a kik innen magasabb tanintézetbe lépnek, azt látom ugyan, hogy egy bizonyos tudománykörbe mélyebben behatolva, ottan szakemberekké, néha szaktudósokká válnak; de e szakon kivül minden egyébben legtöbbnyire ők is a gymnasium által nyujtott általános ismerettel maradnak, a mennyiben t. i. iskolai s nem magántanulmányokra gondolunk. Tehát még azon alapon is, ha a gymnasium előkészitő iskolának tekintetik, szükséges, hogy az ne tereltessék tulnyomóan valamely szakirányba, hanem őrizze meg az ismeretek egyenletessége által nyujtott egyetemes jellegét s tegye azt mentől teljesebbé. Feleljen meg a nevelés általános emberi szükségleteinek.

Az alkalomszerüség magával ragadott. Nem térhettem ki a fennebbi reflexiok elől, mert ugy érzem, hogy középoktatásunk forduló ponthoz jutott, hol minden hivatott tényezőnek állást kell foglalnia. Nem követelem magamnak a jogot, hogy a fenforgó kérdésben irányt adjak. Megelégszem a madár szerepével, mely ébresztő hangjával jelzi a napnak jövetelét s elhallgat, ha a felébredett munkások dologhoz kezdenek. Várom és remélem a munkás kezeknek emelkedését s óhajtásom sikerét.

De van még egy pár szóm ez intézet tanári karához és ifjuságához.

Midőn oly nagy és általános figyelmet szentelünk az ismeretek körének, mérvének és jelentőségének, melyet a gymnasium nyujt az ifjuságnak s általa a társadalomnak, *nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez iskola nevelő intézet is* — s hogy a társadalom e tekintetben éppen annyit vár tőle, mint ismeretek dolgában.

Erkölcsiség, jellem s a közélet más miveltségalkotó jelenei, pl. tisztességtudás, mások iránti figyelem, előzékenység, tisztelet és szolgálatkészség minden jó izlésü embernél tetszéssel találkoznak s leginkább a hajlékony ifjukorban sajátithatók el. Mentől többet nyujt ezekben valamely intézet, annál nemesebben pótolja a szülői házat, melynek a növendék legszebb évein át csak vendége. Az ő szellemi otthona az iskola, melynek bélyegét hordja magán a külvilágon is. Mindkét félnek érdekében áll, hogy ez ismertető jel ne legyen megbélyegző. S e tekintetben a tanári karhoz socialis igények füződnek.

Különösen az internatussal biró intézeteknél. Az internatusnak sok tekintetben ártalmas hatását ellensulyoznia kell az ifjusággal való gyakori fesztelenebb érintkezés jótékony melegének, hol az ifju ne csak az elöljárót, hanem az embert is érezze a maga közelében, mely megbecsülés benne az erkölcsi elköteleztetés érzetét tartja ébren — s a tiszteletnek és ragaszkodásnak intensiv forrása lesz.

Mai internatusaink reformjára e mellett is mindendsetre gondolnunk kell. Ne legyen az csupán hajlék és menhely, hová a szegénység elvonul s teljesen isolálva is marad az élet nevelő, szórakoztató, szelidítő és nemesítő hatásaitól: hanem tegyük nevelő-intézménynyé, melyben tisztaság, rend, illem és egészséges közszellem honol s honnan miveltség árad szét a nyílvános életbe. Vigyük belé azt a meleget, fényt és kedélyt, mely a nélkülözött család helyett az ifjuságnak egy nagy, vonzó és kellemes otthont alkot, hol nemcsak testét huzhatja meg, de lelkületét is kifejtheti.

Addig is azonban, mig ez óhajtott átalakulás meg lesz, kövessük Nelson jelszavát, melylyel dicsőségre vezette katonáit: *teljesítse mindenki kötelességét!* A tanár éljen hivatásának, szaktudománya örömeinek, melyek annál inkább gyarapodnak, mentől többet juttat belőlük az ifjuságnak. Nehéz és fáradságos munkáját édesítse az ambitio és a humanitás érzete, az a felemelő tudat, hogy az emberiség legnemesebb ügyének szolgálatában áll. Tekintse foglalkozását missionak, mert ha valaki e hivatásérzet nélkül — csak kenyérkeresetből lép e pályára, érezni fogja az ólomsulyu átkot egész életén át: quem Dii odere, paedagogum fecere.

A tanári életnek van még egy más nevezetes vonatkozása is. *Az ugyanazon pályán* — s még inkább: *ugyanazon intézetnél működő emberek collegialitása.* Értékes, sokat jelentő fogalom ez uraim! Ki van ebben fejezve az egymás iránti kölcsönös tisztelet, bizalom és ragaszkodás, mely serkent, buzdit és felemel; erkölcsi solidaritásba fűz és védelmet alkot kifelé s jó példája által fokozza a tiszteletet és tekintélyt környezetünkben. Szellemi fegyverbarátság ez, mely az összetett erők fokozásával imponál. Mindnyájan nagyra becsüljük a tanári munkásságot, de ki tudná jobban méltányolni, mint saját maguk a tanárok egymással szemben. Óhajtom, hogy sokszor üditse fáradalmaikat a kölcsönös elismerés és méltánylás s szolgáljon ez egyszersmind buzditásul kitartásukban!

S kedves ifjusága szeretett intézetünknek! Végig hallgatták egy nyílvánulását ama gondoknak, melyek a mi lelkünket állandóan eltöltik egyházunkért s annak egyik legdrágább kincséért, ez intézetért. Ez intézet egy szerves test, melynek tápláló véredényrendszerét önök alkotják. Vézna és élettelen lenne e test, ha a táplálékozás szabályosan és erélyesen nem végeztetnék. Adjanak neki szint és életet, hogy gyönyörködjék benne egyházunk és nemzetünk. Ismereteik gyarapítása mellett ápolják szivök nemesebb érzelmeit. Emeljenek abban oltárt hitök és hazájok szeretetének. Telítsék lelköket erős és elszánt nemzeti érzülettel, de *nem a napi politikai jelszavak értelmében, hanem magasabb ethikai tartalomra törekedve; mert legyenek*

tudatában annak, hogy a mai ifjuságra nagy és nehéz hivatás vár a haza szolgálatában. Vészterhes felhők mutatkoznak a láthatáron elleneink titkos és nyilt készülődéseiben. S az erők nagy mérkőzésének órájában csak az számithat diadalra, kinek oldalán a szellemi és erkölcsi fensőség fegyvere csillog.

Nagy és tiszteletreméltó férfiakat adott ez intézet a multban is a közéletnek. S hogy éppen a közelben maradjak, elég felemlítenem felügyelő gondnoktársaim Nestorát (dr. Brassai Sámuel), ki fényt áraszt reánk, egyházunkra és nemzetünkre, — s kiknek többi tagjai is, egyházunk élt vezéreivel együtt, munkás életük és jellemükkel minden irányban becsülést és tiszteletet vívtak ki. Kövessük őket mindnyájan, kik egyházunk ez első intézeténél hivatást nyertünk, hogy annak jó hirneve bennünk és általunk jövőben is fentartassék, sőt emelkedjék, miben ha csekély erőmmel én is közreműködhetem, csak egyházam iránti hű érzelmeimnek teszek eleget.

Ezek után szivemből üdvözölve ez intézet minden elöljáróját és tanári karát — s működésükre Isten áldását kivánva, felkérem azokat a t. tanár urakat, a kik rendszeres állásukat itten velem csaknem egyidejüleg nyerték, hogy székfoglaló értekezéseiket előadni sziveskedjenek.*)

KOZMA FERENCZ
felügyelő gondnok.

*) A tanári székfoglalókat a jövő füzetünkben közöljük. Szerk.

Balla Imre éneke.

Szép vonása belső ember atyánkfiainak, hogy a ritkaságot és régiséget, jóllehet csekélynek sőt haszontalannak látszik igen sokak szemében, megbecsűlve gondosan összegyűjtik s ezzel nemcsak hogy szélesítik a kortársak és utódok ismeretkörét, hanem egyúttal érdekes adalékot is szolgáltatnak nem egy ízben nemzeti mívelődésünk történetéhez.

Ily belső ember atyánkfiát ösmertem meg múlt őszön József Mihály ravai mester személyében. Kitartó szorgalma a mellett, hogy csinos kis múzeumot állított össze a vezetése alatt álló iskola számára, kézirati és nyomtatott művekből olyan magánkönyvtárt hordott össze, mely alkalmas lekötni a hozzáértők figyelmét. Kinyervén a tulajdonos szíves beleegyezését, több művet szereztem meg a főiskolai könyvtár számára. A megszerzett művek közt nevezetes Sólymosi Koncz József daloskönyve, mely 46 darab igen érdekes virágéneket tartott fenn a XVII. és XVIII. sz.-ból. Itt alant bemutatott énekünk is e 145 évvel ezelőtt összeírogatni kezdett codexből való.

A múlt századi diákélettel, mely tudvalevőleg nálunk sem volt valami rózsás, két ének foglalkozik Sólymosi gyűjteményében. Egyik az iskola nyelvén latinul van és így kezdődik:

Nemo novit, quam sit dura
 Scholasticae vitae cura;
 Expertus potest narrare,
 Quid sit scholas frequentare.
Studere ut et algere,
 Esurire et sitire,
 Nil tenere, nil habere:
 Hoc nostrorum est vivere.

Még kutya sem él oly mostohán, — fakad ki elkeseredetten a panaszló diák. S nem minden humor nélkül énekli:

Phasiones et turtures,
 Turdos atque coturnices,
 Attagenes reputamus,
 Pisa, lentes cum gustamus
Quales sunt aves gallinae,
 Quid sunt carnes vitulinae,
 Quid agrinae, quid ferinae,
 Ignoramus leporinae.
O si videretis, quale
 Lacertum sit femorale!
 Plus in illo sunt pulices,
 Quam Syntaxis Appendices.

Másik énekünk a hazai nyelven sokkal komolyabb lantot pengett. Szerzője, mint a versfők kitüntetik: *Tordanius*, azaz tordai, *Balla Imre*. (A Ballacsalád ma is él Tordán.) Az ének szövege eléggé szól magáért. Eredeti czíme némi világot vett a szereztetés okára és körülményeire is.

Maesta Historia Metrica Studentum Coll. Unit. Claudiopolitani dum occlusione arctarentur.

1.

Tudományok anyja szűz Pallas kesereg,
Látván, hogy háborús az deáki sereg.
Fiainak szánja szomorúságokat,
Sok felől ostromló nagy szorongásokat.
Ezért búval bánkodik
És így panaszolkodik:

2.

„Oh talám megnyiltak pokolnak zárai,
Kijöttek Plutónak mérges dandárai!
Seregemet azok szörnyen háborgatják,
Minden békességét annak felforgatják.
Mert hervad ifjúsága,
Gyászra fordul vígsága.

3.

Rohan seregenként mert reánk minden baj;
Egymást utoléri sűrű keserves jaj.
Itt való életünk szegény és nyomorú.
Elménket érdekli [1]) sokféle háború.
Megemészt minden méreg,
Mint plántát rágó féreg.

4.

Drága szép idejét éltünk virágának
Adjuk a keserű bánat sokságának.
Mert úgy tetszik, reánk mind ég, mind föld kiált;
Egyik keserűségünk rajtunk mást felvált.
Beszédink kedvetlenek,
Étkeink ízetlenek.

5.

Almaink nappali bajunkkal hánkodnak,
Éjjel is veszélyink előttünk forognak.
Nem szerzi kedvünket sem hajnal, sem reggel.
Szomorú az ég is csillagi sereggel.
Napkelet, észak és dél
Szemünk előtt gyászban kél.

6.

Nincsen egymás között semmi vigasságunk,
Mintha Megerákkal volna társaságunk.

---

[1]) Érdekel régiesen: ér, érint, ver, verdes stb.

Még üdőnap előtt talám megőszülünk,
Mert naponként látjuk, romlásra készülünk.
Ifjuságunk szomorú,
Mert éri sok háború.

7.

Irásinkat mikor vesszük s könyveinket,
Más gondolat szállja mindjárt elmèinket.
Melly osztán elszakaszt a gyors tanulástól
És elidegenít mind könyvtől s írástól:
Mert ha vagyon sérelme,
Nem tanul úgy az elme.

8.

Útban s beszéd közben ritkán figyelmezünk,
Nyomorúságunkról mert csak emlékezünk.
Mezei játékot most szívünk nem óhajt,
Sőt minden vígságot mi tőllünk távul hajt.
Szorongunk mindenfelől:
Tűz hátul ès víz elől.

9.

Sanyarú kenyérrel magunkat tápláljuk;
Azt is akkor szeljük csak, mikor találjuk.
Házról-házra [1]) járunk vízért az scholában;
Nem fáradunk meg az bornak italában.
Pujkát, kappant nem ölünk,
Csak ketelen böjtölünk.

10.

Bort néha és búzát az nép ad számunkra.
Nem tudjuk, hová lesz: nem fordul hasznunkra
Csuda, hegy békével ezeket szenvedjük,
Hogy mi fejünket nagy dologra nem vetjük:
Hogy nem szánjuk magunkat,
Virág ifjuságinkat.

11.

Atlas terhe talám sokkal könnyebb volna,
Titius kénja így talám nem sajtolna.
Jobb volna Sysiphus kövét höngörgetni,
Tiphoeusszal Aetna hegyét emelgetni:
Mint látni ez sorsunkat,
Boldogtalan voltunkat.

12.

Lakozunk, úgy tetszik, áspis Megerákkal,
Erebus vizein hizott furiákkal.
Ez bánat keserves, mellyekkel prédálják
Kedvünket s éltünket örömtől privállják.
Mint valamelly Furiák,
Ezek éltünket rontják.

---

[1]) Értsd: egyik szobából a másikba.

13.

Labyrinthusában az veszélynek ülünk.
Micsoda szárnyakkal ebből kirepülnünk?. .
Hol veszünk fonalat, az mely kivezessen,
Theseussal minket innen megmenthessen:
Szövevényes helyünkből,
Kerengő veszélyünkből?...

14.

Aranyos békóban, czifra szegénységben,
Hánkodik életünk az tisztes inségben.
Csak az sok regulánk, terhes és sok törvény...
Az mellett szegénység elnyel, mint egy örvény,
Mellynek sokak terhei,
Mint tengernek cseppei.

14.

Irigyek vétkekkel bennünket vádolnak,
Mellyért róllunk sokan sok rosszat gondolnak.
Szintén (rút) festékkel festik életünket;
Tiszteinknél rontják mi becsülletinket.
Gyaláznak éktelenül:
Szenvedünk büntelenül.

16.

Megrekesztnek s hírünk ezzel gyalázódik,
Erre minden mocsok ekképen hozódik.
Némely csufolóktól raboknak mondatunk,
Mint legalábbvaló állat úgy tartatunk. [1])
Jaj ez micsodás élet,
Hol nincs semmi becsüllet.

17.

Romlott sorsunkat mind az Musák siratják,
Logyca, Physica könyveket [2]) hullatják.
Lankad borostyánja Poësisnek, mert sir.
Mézes tréfáival Rhetorica nem bir.
Tü is erdők és mezők
Légyetek mind könyvezők.

18.

Eddig folyván nékünk gyászszal az esztendők,
Méltók, hogy jobbak legyenek az jövendők.
Ha keserűséggel fonnyad szép virágunk,
Légyen szenvedésünk után vigasságunk.
Hogy fellegünk elhagyjon
S szép napfényünk támadjon.

KANYARÓ FERENCZ.

---

[1]) Olybá néznek mint stb.
[2]) Könnyeiket.

Párisi levél.

Páris, 1893. mártius.

(Recolin lelkész halála; utódja, Roberty kinevezése; kísérletek a szabadelvüek és orthodoxok kibékítésére; az „uj iskola“ tevékenysége a kibékítés ügyében. stb.)

Szerkesztő úr!

Rendes tudósításaimnak multkori megszakítása egy kissé elmarasztott az eseményektől, melyek az utóbbi időben a franczia reformált egyházban történtek. Hogy ismét lépést tartsak azokkal, egy kissé vissza kell mennem a korábbi időkre. Csaknem két éve, hogy az Oratoire templomban Viguié halála oly nagy ürt hagyott; és most ismét oly nagy és fájdalmas veszteséget szenvedett e gyülekezet Recolinnak, az elébbi barátjának halálában. R. a mult évi oct. hóban halt meg hosszas és terhes szenvedés után, hatvanhat éves korában; csaknem negyvenöt évig folytatta a lelkészséget, Montauban-ban, Montpellierben és Párisban. Egyike volt a legtekintélyesebb lelkészeknek. Emelkedett szellem, kitünő értelem, meleg és szerető szív. Az utóbbi években nagy szerepet játszott a párisi egyházban. Multjánál, hittani meggyőződésénél és egyházi elveinél fogva az orthodoxiához tartozott. De neki nagy fájdalmat okoztak azok a harczok és megoszlások, melyek az egyházban uralkodtak. Ő bizonyos szégyent látott azokban a franczia protestantismusra nézve, a melynek így befolyását látta gyöngítve. Meg is tett mindent arra nézve, hogy béke és egyesség jöjjön létre az oratoire-i gyűlekezetben, hol hosszú idő óta harcz dult. És nagy öröme volt az utóbbi választások után, mikor az általa annyira ohajtott békét és egyességet megvalósítva látta. Ez neki némi kellemetlenséget okozott a párisi consistorium tulzó orthodox tagjainak részéről. De másfelől mily elismerést hozott az oratoire-i gyűlekezet részéről. És mily örömet a francziaországi összes egyházaknak, hogy az oratoire-i nagy gyűlekezetban a béke helyre állott. Recolin azt fenn ohajtván tartani, Viguié helyébe második lelkésznek Robertyt ajánlotta. A consistorium helyben is hagyta a kebli tanács által tett választást, a minek ő nagyon örvendett s végső szavai is, melyeket barátaihoz intézett, azok voltak, hogy haladjanak tovább is a béke útján. „Mondjátok meg az egyháznak — mondá — hogy legyen hű, evangeliumi, hű nem emberi hagyományok szerint, hanem a Jézus Krisztus szerint, a békében és szeretetben, s főleg a szeretetben. Haladjon tovább a kibékülés, a béke útján, s nem egyházpolitikai czélból, hanem azért, hogy hű legyen

az evangelium szelleméhez.“ Egyike a lelkészeknek, kik R. temetésén beszéltek, e szavakat megragadva, ezeket tette hozzá: „Tisztelettel őrizzük meg e szavakat, mint szent örökségét egy haldoklónak, ki keresztény és hű lelkipásztor volt, s az ő nyomdokain haladva ugyanabban a szellemben fogunk munkálni, mint ő, a mérséklet, a szeretet szellemében, hogy minden félreértést eloszlassunk, hogy mindenekfelett a szíveket egymáshoz közelebb hozzuk, a gyülölséget kioltsuk és mindenütt a hol lehetséges, a szellem egységét alapítsuk meg az apostol ajánlata szerint.“

És az apostolnak, Recolinnak és a felette beszélt lelkésznek ajánlatait a párisi consistorium hallotta. December 2-án az új lelkész választásra összegyűlt oratoire-i kebli tanács egyhangulag Robertyt választotta meg és ajánlotta a consistoriumnak megerősítésre, annál inkább, mert már Viguié halála óta teljesíti a második lelkészi tisztet. A consistorium többsége azonban megtagadta a választás megerősítését. És a mi e megtagadásban a legkülönösebb, hogy ugyanez a consistorium Viguié halála után már szentesítette Robertynek mint második lelkésznek kinevezését és most Recolin helyére csak mint lelkész-helyettest akarja. A párisi consistoriumnak e megtagadása nagy visszatetszést szült az összes francziaországi protestáns egyházakban, úgy az orthodoxokban, mint a liberalisokban. Kevés kivétellel az orthodoxok is elitélték a párisi consistorium eljárását. Sőt Babut, nimes-i lelkész, ki egyike az orthodoxia legkiválóbb embereinek, nyilt levélben hibáztatta a párisi consistorium határozatát. Egyébiránt e visszatetsző eljárással szemben nyilatkoztak a lyoni, montauban-i és nîmes-i consistoriumok is, melyek nagyobb részben szabadelvüek és a melyek mindig megengedték orthodox lelkésznek választását oly gyűlekezetbe, hol azt kivánták. A párisi consistoriumnak azt a megjegyzést tették, hogy jövőben semmit se vethetnének a szabadelvüek szemére, ha azok az orthodox kisebbség jogait figyelembe nem vennék. Szóval az orthodoxok körében is minden oldalról kárhoztatják emez ujabb türelmetlen tettét a párisi consistoriumnak. És most már mi lesz a dologgal. Egyszerüen az: hogy a kebli tanács több vagy kevesebb idő mulva újra fel fogja ajánlani Robertyt a megerősítésre, a mely azt újból megtagadhatja, vagy pedig a csaknem általános helytelenítéssel szemben, a melylyel első határozatát fogadták, meg fogja a dolgot fontolni és a gyülekezet által kivánt lelkészt elfogadni. Ha a kebli tanács választását ismét nem erősítené meg és az a választáshoz ragaszkodik, végre is a vallásügyi minister meg fogja azt erősítni.

A párisi consistoriumnak ez a magaviselete — mondhatja az olvasó — egyáltalán nem látszik egyezni a kibékülés ama hajlamával, miről a mult évben írtam. Ez kétségtelen. De hát nem csupán ez egy tényre kell nézni, mely kivételesnek tekintendő. A türelmetlenség eme ténye mellett tekinteni kell a többség szellemét és hajlamát. A békülékenységnek egy ujabb jele és bizonyítéka az a levél, melyet nehány délfrancziaországi lelkész intézett hét határos egyházmegye lelkészeihez, s melynek kezdete a következő: „Alólirt franczia

ref lelkipásztorok, attól az ohajtól áthatva, hogy a nagy protestans család tagjai egymáshoz közeledjenek, az ima, a szentirás gyakorlati tanulmányozása és a közös munka terén abból a czélból, hogy a lelkeket felébreszszék és új életre térítsék, a szent papságban társaikat barátságosan meghivják a Nîmesban 1893. jan. 24-én tartandó gyűlésre." Napirend: „Gyakorlati megbeszélése az új életre térítésnek." — „Az újraszületés." És ezt a meghivást aláj egyezték orthodox és szabadelvü lelkészek. S e testvéri egyesülésnek kezdői remény feletti sikert értek el Az írt napon a hét egyházmegyéből mintegy 50—60 lelkész jött össze a nîmesi gyülésre. Az első kérdést a lelkészek magok közt tárgyalták: a másodikat, az „újraszületést" pedig nyilvánosan, a nîmes-i templomban nagy közönség előtt. Maguknak az orthodox lelkészeknek véleménye szerint e gyűlések valódi testvéri egyesülések voltak a szónak legjobb értelmében, telve élettel, szivélyességgel és épületességgel. Ime nehány sor egy orthodox lapból véve: „Azt mondották, hogy az egyesülés még a lelki épület dolgaiban is lehetetlen. Azt gondolták, hogy ebből is homéri harczok lesznek . . . Azóta az eszmék, az emberek megváltoztak . . . Meg kell hajolni a tény előtt: a lelki épület dolgaiban való egyesülés az őszinte és vallásos egyének közt, bármely párthoz tartozzanak, lehetséges." . . . „Meg kell engedni továbbá azt is, hogy az „újraébredés" iránti egyesülés, melyben orthodoxok és szabadelvüek résztvesznek, hasonlóan lehetséges." És ismét tovább: „Számüzni minden érintkezést a rend, a béke nevében, ez a pártok iránya. Rendnek lenni kell. De lenni kell szeretetnek is. Bárminemű szervezetnek nincs joga arra, hogy a szeretetet megölje. Ime egy kivétel nélküli szabály: szeresd felebarátodat, a samaritanust, a zsidót, a szabadelvüt, az orthodoxot is, mint tenmagadat. Mi lesz ebből? Isten tudja. Én azt ohajtom, hogy a nîmes-i gyűlés valami más nyomot hagyjon, mint csupán a különlegesség emlékét." Nemde, elég világosan van ez mondva és némileg vigasztaló a párisi consistorium türelmetlenségével szemben. És ama sorokat egy nagyon is orthodox egyén írta. Es hogyha azt vetnék ellent, hogy ez a testvériesülés, mely a nîmes-i gyűléseken végbement, nem terjed túl az épületesség határán, hogy az kizárólag csak vallásossági téren marad és nem hat ki a hitelvi s mindenek felett az egyházi kibékülésekre, mindenek előtt azt lehetne felelni: hogy éppen a mi legfontosabb, a vallásos élet az, melyben az egyesség a nîmes-i gyűlésen az orthodoxok és szabadelvüek közt nyilvánult. Hogyha a tények a közös együttmüködést az épületesség dolgaiban eredményesnek, erkölcsi gyümölcsöket hozónak mutatják, csaknem bizonyosra lehet venni, hogy az egyházi kérdésekben is találnak a közös együttműködésre valamely tért. Továbbá meg azt felelhetem, hogy különböző jelek mutatják, hogy a lelkészeknek egy jó része komolyan foglalkozik azzal, hogy egyházi téren is megtalálja a kibékülés módját. Hivatkozhatom az úgynevezett „új iskolára", a melyről egyik levelemben szólottam. Ez új theologiai iskolát ifju orthodox lelkészek alkotják, de a kiknek orthodoxiája nagyon különbözik a régi gyülölködő és türelmetlen orthodoxiától. Ez ifju

lelkészek nagyobb része, hogy ne mondjam mindnyája, nagyon tanult ember s éppen mert az ő értelmük nyitva van a gondolat láthatárainak, nem hiszik, hogy egy dogmatikai formula egyszer s mindenkorra s minden idők számára adatott. Történelmi tanulmányuk azt mutatja nekik, hogy a változhatatlannak mondott eme formulák szünet nélkül változtak. És hogyha a szellem egységét hirdetik, ezzel egyszersmind az adományok különféleségét is. Kétségtelenül azon az uton vannak, hogy a dogmatikai elveket és egyházi fogalmakat átalakitsák. Követni fogják-e őket az orthodoxok mind? Vakmerőség lenne azt állitani. A régi orthodoxia képviselői sokkal észrevehetőbb szomorúsággal kisérik e mozgalmat, semmint azt lehetne hinni, hogy ők azt valaha helyeselnék. De se baj. A jövő az ifjúságé, és én úgy vagyok meggyőződve, hogy az „új iskola“ egy nagy lépést tett a két iránynak a kibékitésére, mely a franczia protestantismust megosztotta. A nimes-i gyülésen is főleg az „új iskola“ követői voltak túlnyomó számban, kik néhány szabadelvü lelkészszel együtt tették a kezdeményezést. A mult évben az „új iskola“ vezérei egy lausanne-i lapot, az „Evangile et Liberté“-t választották volt eszméik közlésére. De jobbnak látták egy francziaországi laphoz térni és most a Montbéliardban megjelenő „Vie nouvelle“ az, mely lapjokul szolgál.

Némelykor nagyon fontos czikkeket adnak benne, mint teszem Bourgeois lelkész, ki nem rég a consistoriumoknak a lelkészek kinevezésére vonatkozó jogairól irt a párisi consistorium ismert eljárása alkalmából, mely eljárást egy montaubani nyugalmazott akadémiai tanár helyeselt. Bourgeois, a ki nemcsak lelkész, hanem jogtudor is, mesterileg kezelte a kérdést és a tanár érveit halomra döntötte.

– Január elején ritka érdekes gyülés volt Párisban a tudós társaságok termében. Secretan lausanne-i tanárt néhány barátja arra kérte fel, hogy felolvasásban ismertesse az ő bölcselmi és vallási eszméit és ő a meghivást elfogadta, azzal a feltétellel, hogy ő csak egy didacticus monologot tart, de hozzá kérdéseket intézhetnek, neki ellenvetéseket tehetnek, a melyekre felelni fog. Secretanról már szólottam, midőn ezelőtt fél évvel „Az én Utópiám“ czimű munkáját ismertettem. Az ő nevét különben „A szabadság bölcselme“ czimű szép bölcselmi munkája tette ismeretessé. Ezen kivül tőle sok bölcselmi és vallási munka jelent meg, melyeket a gondolat és érzelem emelkedettsége jellemez. A hallgatóságot kiváló irók és a párisi bölcselmi karnak tanulói tették. Az ifjú nemzedéknek jelenléte különösen megjegyzendő, hogy mi okból, mindjárt látni fogjuk. Secretan tizenhat pontban terjesztette elé eszméit, melyeket megvitatásra ajánlt. A tételek néhány pontban összegezhetők: A vallás az ő minden speculatióinak tárgya; a vallás nem csupán az értelem dolga, és nem csupán az érzelemé.. A vallás lényegileg az emberi lélek központi tevékenysége és az magába foglalja egyidejüleg az értelem, a szív és az akarat müködését.

A vitában többen vettek részt és tettek ellenvetéseket s főleg egy Francziaországban nagyon ismert spiritualista bölcselő, Ravaisson, a ki Secretan kedves barátja. Az ülés nagyon érdekes volt, de ugy

tetszik, hogy még érdekesebb lehetett volna. Sokan voltak, a kik csak kiváncsiságból jelentek meg; a közbeszólók meg nem hatottak a tárgy mélyére s ugy látszott, hogy kérdéseikkel csak kifárasztani akarták az öreg lausanne-i tanárt, ki 79 éves, de a ki testi és szellemi erőinek teljes birtokában van. Bármennyire is érdekes volt ez ülés és a rákövetkező másnapi, a legfigyelemreméltóbb előttem maga az a tény, hogy különböző tudósok vettek részt a vitában.

Másnap a tudós társaságok épületében ujra összejövetel volt a bölcselmi tanulók meghivására, a kik az agg tudós iránt rokonszenvüknek akartak kifejezést adni. Ez összejövetelen főleg tanárok és tanulók voltak jelen. A tanulók nevében az egyik mindnyájuk bámulatát fejezte ki a szellemi és vallási bölcselem iránt és emelkedett szavakban szólott a megtiszteltinez. Az agg tudós meghatva mondott az ifjuság érzelmeiért köszönetet, kötelesség teljesitésre és a gondolkodás gyakorlására buzditva. Azután Boutronx, a Sorbonne egyik legkitünőbb tanára beszélt, megköszönve Secretannak a látogatást és üdvözölve befolyását, melyet munkáival a gondolkozásra gyakorolt. A párisi tanár beszédében sok figyelemre méltót mondott. Mind nem idézhetem, de hadd álljanak itt belőle a következők, melyek jellemzik a gondolkodásnak az utóbbi időben tett utját: „Huszonöt éve hogy a positivismusnak diadalát jósolták: azt mondták, hogy a vallás elmulta idejét és a metaphysika lejárta magát. Lassanként rá jöttek, hogy a positivismus igen hamar hirdette diadalát és követte a tiszteletet csupán a positiv tudománynak, a melytől a nagy rejtvény megoldását várták. De a mily mértékben megfosztatott a tudomány a metaphysikától, oly mértékben mutatta elégtelenségét a dolgok alapjának megvilágositására. Vissza kellett azért a metaphysikához térnünk és hogy ne fordulnánk ahoz a bölcselemhez, mely mind hármat, mind a tudományt, mind a bölcsedelmet, mind a vallást részévé fogadja s mely egyiket a másikkal nem rontja le, hanem azt bizonyitja, hogy a három egyidejüleg létezhetik a lélekben. Ön erkölcsi bölcselő és éppen ez az, a miért oly mélyen hatott... Ön segitett megujitani a mi bölcsészetünket és ez órában azt láthatja, hogy komoly változás ment végbe a szellemekben... Ime, miért, hogy mi tanitók és tanitványok indittatva éreztük magunkat, hogy megköszönjük azt a nagy szerencsét, a melyben részesitett és hogy biztositsuk, hogy ön csak jót hagy köztünk hátra."

Nem tartózkodom kimondani, hogy a mi a Secretan látogatásában a legnevezetesebb, az nem bölcselmi vitájában volt, hanem a tanulóknak nyilatkozatában, melylyel a szellemi és erkölcsi elv mellett foglaltak állást és hogy a bölcselemben átment eme gyökeres változást a Sorbonne-nak egyik legjelesebb gondolkozója erősitette meg. Valaki azt jegyezte meg, hogy ez „az idők jele" és valóban az, mely e száz év lehajlásán reménynyel tölt el.

— Midőn a Viguié helyének a betöltése miatt támadt zaj csendesülni kezdett, barátainak az a jó gondolata támadt, hogy az ő műveiből egy kötetet adnának ki. Tisztelőitől nagyon kegyeletes eljárás volt, hogy ezt tették. Viguiének egyéb iránt legnevezetesebbek a lelkész

s templom felavatásokkor mondott beszédei és értekezései. Ő e száz második felében mondhatni, a legtöbb lelkészt és templomot avatott fel Francziaországban: összesen mintegy 42 lelkészt és 25 templomot. Ő egyike volt a francziaországi protestansok legjelesebbjeinek, kinek emléke a legnagyobb tiszteletet érdemli.

CHARRUAUD.

Irodalmi Értesítő.

„*Theologiai ismeretek tára.* Hazai és külföldi források alapján: *Antal* Géza pápai főgymn. tanár, *Berde* Sándor, nagyenyedi theol. tanár, *Józsa* Zsigmond, nagyenyedi theol. tanár, *Révész* Kálmán, kassai lelkész, volt theol. tanár és dr. *Tüdős* István. theol. m. tanár közreműködésével szerkeszti *Zoványi* Jenő, theol. m. tanár, kolozsvári lelkész. I. füzet."

Egy vállalat, a mely különös figyelmet érdemel. A magyar irodalomban örvendetes lendületet vett az eddig nagyon is nélkülözött „Ismeret-tárak" szerkesztése. Az átalános ismeret közlésre az „Athenaeum kézi Lexikona" most közeledik befejezéshez, a „Pallas Nagy Lexikonának" füzetei most vannak munkában és jelennek meg gyorsan egymásután. Eddig úgyszólva a külföldi lexikonokra volt a mi közönségünk utalva, a melyekben minden volt, de legkevesebb abból, mit a magyar olvasónak, mint hozzá legközelebb esőt, első sorban tudni kell. Most már segítve van e hiányon. A magyar lexikonok irásában a hazai szempontokra különös gondot fordítnak. És a mi aztán e mellett nagy előny, hogy azokat nem csak nehányan olvashatják, hanem minden olvasni tudó.

Ily szükség kielégítését czélozza a theologiai ismeretekre nézve a fenn czimzett vállalat, melyet annál nagyobb örömmel kell üdvözölnünk, minthogy ez nálunk az első ily nemű munka. És jól készített munka. Nem nagy terjedelmű, de a kérdéseket röviden, elég szabatosan és jó magyar nyelven tárgyalja. A külföldi források alapján dolgozott czikkek jól olvasódnak, az eredetiek meg éppen jelesen irottak. A szorosan vett theologiai ismeretek mellett, ismertetést találunk még az egyházmegyékről, a nevezetesebb egyházközségekről, s több gyakorlati kérdésről. Külön is felemlitendők a magyar theol. irók és oly alapos czikkek, mint „az angol-magyar egyházi érintkezések."

A mű összesen 12 öt íves füzetből fog állani, de ily terjedelemben is nyereség lesz theol. irodalmunkra.

A lelkészek egy igen hasznos munkát nyernek benne. A mű előfizetési ára 5 frt. Kiadja Horatsik János könyvkereskedő Kolozsvárt.

Példák. Irta: Bodnár Zsigmond egyet. m. tanár. I. füzet. Budapest, 1893. 8-ad r. 50 l. „A magyar irodalom története“ és „A szellemi haladás törvénye“ tudós szerzőjétől a fenti czím alatt igen érdekes füzetet kaptunk. A füzet czélja az, hogy példákkal világítsa meg a haladás törvényének menetét.

A magyarországi középiskolák ujabb szervezete, történeti megvilágosítással. Irta dr. Klamarik János. (A mű első fele.) Budapest, 1893. 8-ad r. 640 l. Egy minden tekintetben nagybecsű munka, a sok elfoglaltságú ministeri tanácsostól. Tartalma és feldolgozás módja egészen új, bárha 1881-ben megjelent „A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása“ cz. művének átdolgozása történeti megvilágitással. A becses mű gazdag tartalma a következő: Történeti bevezetés. Történeti műveink. — Első rész: Törvényhozás. Iskola alapítás és fentartás. Kormányzat és felügyelet Második rész: Tantervek. Tantervi utasítások. Tannyelv. E munka mindazt, a mire középiskolai tanférfiaknak nélkülözhetetlen szükségök van, tartalmazza s igazi útmutató egy olyan egyén részéről, kinek szívéhez, lelkéhez van forrva az oktatás és nevelésügy.

Az Athenaeum kézi lexikona 35—38. füzet. Szerkeszti: dr. Acsády Ignácz. Budapest, 1893. A kezünk alatti négy füzet a *Székelyek*—*Veszettség* fogalmak magyarázatjait foglalja magában. E fogalmak itt is, mint az előzőkben, röviden, világosan vannak megírva. Egy pár azonban igen is rövid, nem nyujt elég tájékozást, így pld. a székelyek, székelyírás stb. Különben bátran ismételhetjük, hogy a kézi lexikon, hazai mívelődési szempontból fontos és közérdekű vállalat. A füzetekhez mellékelt színes és kőnyomatos ábrák pedig éppen előnyére vállnak. Egy füzet ára: 30 kr.

A magyar zene sajátságai. Irta: id. Ábrányi Kornél E különös figyelmet érdemlő munka ára: 1 frt 20 kr. Kiadja Rózsavölgyi és Társa Budapesten.

Felhivás előfizetésre. Demeter Dénes papjelölt egy kötet költeményt ad ki, mely Ferencz József püspöknek ajánlva, *hit, haza* és *szerelem* cyklusok alatt hasonló tárgyú lyrai költeményeket tartalmazva, jun folyamán jelenik meg A 12 ívre terjedő csinos kötet előfizetési ára: egy forint, mely vagy hozzá (Unitár papnevelde) vagy kiadó: Gombos és Sztupjárhoz május 15-ig beküldendő.

Különfélék.

Az egyházpolitikai reformkérdések közül az állami anyakönyvek vezetése és az izraelita vallás receptiója a megvalósítás küszöbén áll. A törvényjavaslatok ezek iránt már az országgyűlés elébe vannak terjesztve. Mi sohasem vontuk kétségbe az állam jogát az iránt, hogy az anyakönyveket a maga czéljainak megfelelőleg maga vezethesse. Sőt e czél elérésére mindig teljes készséggel rendelkezésére bocsátottuk egyházi anyakönyveinket, a melyekbe épen annyi rovatot vettünk be, a mennyit az állam érdeke megkivánt s ide vonatkozó rendeleteit hazafias érzéssel teljesítettük. Nem is látunk semmi dogmai akadályt azoknak államilag leendő vezetésében. Legfennebb sajnáljuk, hogy a mit eddig egy kézzel el lehetett végezni, most már két kezet kell arra igénybe venni. Mert meggyőződésünk az, hogy az állami anyakönyvek behozatalával sem szűntetheti meg az egyház a maga részéről, legalább a maga czéljainak megfelelő anyakönyvek vezetését. De belátjuk, hogy miután egyes felekezetek s elsősorban a róm. kath. egyház lelkiismeretével összeütközőnek jelentette ki anyakönyveit a törvény s vonatkozó rendeletek szerint vezetni, az állami anyakönyvek behozatala kikerülhetetlenné vált. Reánk nézve itt csak az lehet a kérdés, hogy a beadott törvényjavaslat most már biztosítja-e azt a czélt, a melyért a róm. kath. egyházzal az összeütközés történt? t. i. hogy a szülöttek anyakönyvezése a vallási statust illetőleg is a vonatkozó törvény értelmében eszközöltessék. Mert az állami anyakönyvvezető köteles lesz ugyan a vallást is bejegyezni, de az illető éppen olyan vallást jelenthet be, a minőt neki tetszik. Mert igaz ugyan, hogy a törvényjavaslat 20. §-ában ki van mondva, hogy az anyakönyvvezető köteles a szóbeli vagy írásbeli bejelentés helyességéről, ha abban kételkedni oka van, alkalmas módon meggyőződést szerezni, melyik anyakönyvvezető fog abból valami nagy dolgot csinálni, hogy egy vagy más gyermeket minő vallásúnak jelentettek be? Valóban, nem oknélkül merűltek fel épen ez irányban aggodalmak a Tiszán-inneni ref. egyházkerületnek most folyó közgyűlésén, a minek következtében az egyházkerület el is határozta,

hogy a kormányhoz felíratot intéz az 1868. évi 53. t.-czikknek, nevezetesen annak 12. §-a fentartása érdekében.

A beadott törvényjavaslat részleteibe azonban itt most nem bocsátkozhatunk bele. Lehet erre is még módunk, a míg törvénynyé lesz. Valószinűleg az országgyűlési tárgyalások rendjén is még adhatnak is a törvényjavaslathoz és vehetnek is el belőle Részünkről úgy találjuk, hogy a bejelentési kötelezettséggel nagyon is sokan terheltetnek. A sok bába között vajjon nem vesz-e el a gyermek? A miért többen felelősök, rendesen az van legkevésbé biztosítva. Az anyakönyvi kerületek megállapítása sem kicsiny feladat. Aztán a születéseknek meg halálozásoknak óra szerinti anyakönyvezése magasabb jogi szempontokból helyes és igen szép lehet; de, boldog Isten, hány ember születik és hal meg Magyarországon olyan házban vagy viskóban, a melyikben óra sohasem volt s nem is lesz? hánynak lesz kénytelen az anyakönyvvezető születése vagy halála óráját csak úgy hozzávetőleg bejegyezni? Nem fogja-e ez majd arra vezetni az anyakönyvvezetőt, hogy más adatoknak se tulajdonítson nagyobb fontosságot, mint ennek? Még csak az indokolásban foglalt költségszámításra jegyzünk meg annyit, hogy az előttünk legalább kevésre van felszámítva; mert még abban az esetben is, ha az anyakönyvvezetőknek átlag számításba vett évi 150 forint tiszteletdíjjal beérné is az állam — a mit nehezen hiszünk — nem teszszük fel, hogy éppen most, a mikor az országgyűlési képviselőktől kezdve a néptanítókig minden állami hivatalnoknak emelik a fizetését, azt a szegény papságot, a melynek habár csekély jövedelme az anyakönyvvezetésből is eddig mégis csak volt, e veszteségért minden kárpótlás nélkül hagyja az állam, mintha az államban mindenkire lenne szükség, csak éppen papra nem. Következőleg a számitásba vett költségelőirányzathoz mindenesetre számításba kell még venni legalább a protestáns papság kárpótlására adandó összeget; sőt méltányos és igazságos, magára az ügyre nézve előnyös lett volna, ha a belügyminister úr már most ezt is jelezte volna az indokolásba foglalt költségelőirányzatban.

A mi az izraelita vallás receptióját illeti, mi mint a lelkiismeret szabadságának feltétlen hívei, csak örömünket találhatjuk benne, hogy e törvényjavaslat által a lelkiismeret szabadsága újabb hódítást tesz. Meglátjuk nemsokára, hogy azok, a kik az úgynevezett elkeresztelési rendelettel szemben ugyancsak a lelkiismeret szabadságára helyezkedtek — szóval, nevezetesen a főrendiháznak róm. kath. főpapsága, hogy bizonyítja be a lelkiismeret szabadsága iránti tiszteletét — tettel is.

Vagy a lelkiismeret szabadságának tán más mértéke van Rómában, mint Jeruzsálemben?!

A „Manchester New College" új épületének megnyitása. Ferencz József püspök az angol unitáriusok theol. akademiájának titkárától — Dowson Enfield úrtól a következő levelet kapta: »Tisztelt Úram! Van szerencsém értesíteni, hogy a „Manchester New College"-nak új épületét. Oxfordban, folyó évi october hó 18- és 19-ik napjain nyitjuk meg és a legszívélyesebben meghívjuk Önt, vagy valamelyik képviselőjüket, a kit küldhetnek. Az a hosszas és barátságos viszony, mely intézetünk és az Önök egyháza között fennáll, reménylenünk engedi, hogy a megnyitó-ünnepélyen képviselve lesznek.« E levelet a püspök az E. K. Tanácsba bejelentette: a mit örvendetes tudomásul vett, s a püspök elnöklete alatt egy bizottságot nevezett ki, hogy annak idejében a képviseltetés kiviteléről adjon be javaslatot.

Bedő Albert jubileuma. Bedő Albert min. tanácsos, orsz. főerdőmester tiszteletére márt. 4-én szép ünnepélyt ültek. Ekkor volt tisztviselőségének negyedszázévi fordulója. Ez alkalmat megragadta az orsz. erdészeti egyesület s rendezett egy minden tekintetben sikerült ünnepélyt, méltót az ünnepelthez. Az ünnepélyen számosan vettek részt, köztük: Wekerle ministerelnök, gróf Bethlen földmív. minister, gróf Széchenyi *Pál* volt minister, Fejér Miklós földmív. államtitkár, báró Bánffy Dezső képv.-házi elnök. Scholcz erdőigazgató üdvözölte a jubilánst és leplezte le a Strobl által mintázott remek szoborművet, melyet az erdészeti tisztviselők készíttettek. Br. Bánffy D. az orsz. erd. egyesület alelnöke, Szohner L. a nemz. hajós egyl. elnöke, Fekete L. selmeczbányai akad. tanár üdvözölték még az illető testületek részéről. A tiszteletére rendezett díszlakomán mintegy 400-an vettek részt, hol számos köszöntőt mondtak rá. Nagy Lajos, unitár. tanár és egyh. főjegyző, mint a kolozsvári főgymnasiumnak volt növendékét köszöntötte. Az erdészet terén tett fáradhatlan munkássága, tevékenysége egészen új lendületet adott az erdészetnek Magyarországon. Irodalmi működéseért a Magy. Tud. Akad. tagjává választotta, ügyszereteteért és munkásságáért a franczia becsületrendnek, Lipót és vaskoronarendnek lovagja lett. Az ernyedetlen szorgalom és igazi tehetség, törhetlen akarat és önzetlen munkásság ünnepelt e jubileumon. Munkás életéből, az ünnepelt, egyházának is szentel; a budapesti unitárius egyházközségnek áldozatkész főgondnoka. Sokáig éljen hazánk és egyházunk javára!

A felekezeti középiskolák orsz. nyugdíjintézete. Az autonom felekezetek, törvényhatóságok, községek és alapitványok által fentartott középiskolák számára tervezett orsz. nyugdíjintézet ügyében gr. Csáky

Albin minister elnöklete alatt ez évi ápril 8. és 9-én a vallás és közoktatásügyi ministerium tanácstermében értekezlet volt.

Az értekezletre meghívottaknak a tervvázlat előlegesen el volt küldve tanulmányozás végett. E tervvázlat szerint a nyugdíjintézet felállításánál és fentartásának költségeire évenként mintegy 141000 frtra lenne szükség, a mely összeg a következőkép fedeztetnék: *a)* a tanárok részéről fizetésöknek 300 frton felüli része után, valamint fizetésöknek minden szaporulata után egyszersmindenkorra befizetendő $^{1}/_{3}$ rész, végtelen évi járadékra át számítva 14000 frt; *b)* a fentartók részéről tanáraik törzsfizetése után évenkint fizetendő mintegy $5^{0}/_{0}$-nyi összeg kerekszámban 27000 frt; *c)* a tanulók részéről fejenként és évenként fizetendő 3 frtnyi díj kerekszámban 40000 forint; *d)* az államkincstár részéről adandó évi segély 60000 forint. Összesen száznegyvenegyezer forint.

A minister megnyitó beszédében kifejtette a felállítandó nyugdíjintézet fontosságát; jelezte a nehézségeket, melyek annak megvalósítását eddig akadályozták, de most oda fog törekedni, hogy mielőbb létesüljön. A megjelenteket üdvözölve, felkéri, hogy kivánalmaikat és szakszerű tanácsaikat adják elő.

Ezután dr. Klamarik János ministeri tanácsos, előadó beszélt részletesen a javaslat tervezete mellett, a melyben három főelv van, t. i. hogy *a)* az iskola fentartók kezén levő eddigi nyugdíjalapok be nem vonatnak; *b)* hogy a belépés nem kötelező, hanem önkéntes lesz és *c)* hogy a felekezeti tanárok teljesen éppen oly kedvezményekben részesüljenek, mint az állami tanárok.

Utánna Tisza Kálmán szólalt fel, megköszönve a ministernek e nagyfontosságú ügy kezdeményezését és hogy alkalmat nyújtott az érdekelteknek kivánságaik előterjesztésére. Általánosságban elfogadja a tervezett nyugdíj-intézetet, s nem is hiszi, hogy lenne olyan, ki örömmel ne fogadná. Óhajtotta volna, hogy ne csak a gymnasiumi tanárokra lett volna kiterjesztve, hanem a többiekre is, kivéve a theologiai tanárokat.

Szász Károly főészrevétele az, hogy az iskolafentartókra kirótt teher nagyobb, mint a mennyit azok szegénységük miatt elbírhatnának. Továbbá ajánlotta, hogy a szolgálati év ne 30, hanem 35 legyen. A két napon át folyt értekezletben a kérdés minden oldalról meg lett vitatva. Kovács János, unitárius tanár, úgy nyilatkozott, hogy az unitárius gymnasiumban, a hová nagyobbrészt szegénysorsú székely fiúk járnak, a tanulókat díjak fizetésével terhelni alig lehet; s mivel a fentartók is szegények, vagy az állami hozzájárulás összegét kell emelni, vagy pedig az állam részéről a már biztosított 60000 frt segélyt mél-

tányos aránykulcs szerint egyszerűen ki kell osztani az intézetek között azzal a kötelezettséggel, hogy az 1885. évi XI. törvényczikkben részletezett nyugdíjnak megfelelő nyugdíjintézetről gondoskodjanak. Ez esetben az egyéni áldozatkészség forrásai nem apadnának el s ettől lehetne várni azt az összeget, a melyet a fentartóktól és a tanulóktól hiába várnak.

A kik a kérdéskez szóltak, abban mind egy véleményen voltak, hogy az iskolafentartók hozzájárulása igen nagy, igen terhes, tehát alább kell szállítani az 5%-ot legalább 3%-ra, s a tanulók díját legalább 1 frtra.

A minister konstatálta a hallottakból, hogy a tervbe vett nyugdíjintézet létesítését nagyjában véve és körülbelül olyan alakban, amint a tervvázlat előterjesztetett, az egész értekezlet némi változással szívesen fogadja. S hogy az értekezlet nagy többsége által kifejezett kívánalmat három pontba foglaltatja össze, u. m.: 1-ör: hogy az állami segélyt kivéve, a tervbe vett hozzájárulások mérve apasztassék; 2-or: hogy a gymnasiumi tanárokon kivül lehetőleg a többi összes tanárok s legalább az akademiai és tanítóképezdei tanárok a nyugdíjintézetbe már most felvétessenek; 3-or: oly átmeneti intézkedés vétessék be a törvénybe, a melynek erejénél fogva a már teljes nyugdíjra igényt szerzett tanárok ezen igényüket, föltéve, hogy még szolgálhatnak, nem azonnal és tömegesen, hanem csak fokozatosan, bizonyos idő mulva érvényesíthessék.

Az értekezleten hallott tapasztalatok alapján a minister újabb számításokat fog tétetni.

Uj-Székeli születésü, volt csík-szeredai kir. ügyész, néhai Szőcs Márton siremlékére barátai, ismerősei 100 frtot adakoztak összesen. (Lásd az „Aranykönyv" rovatban.) A gyűjtés folyama alatt Bonyhay Katicza ő nagysága, a néhainak bánatos özvegye, a siremléket saját költségén megkészíttetvén, a gyűjtött 93 frtot, melyet dr. Török Albert főispán 100 frtra egészített ki, az egyes adakozók beleegyezése folytán „*Szőcs Márton-alap*" czímen a székely-keresztúri unitárius középtanodához tette le alapitványképpen, hogy annak kamatja évenként egy jó igyekezetű és jómagaviseletű szegény tanulónak adassék felekezetkülönbség nélkül. E szíves adományért igazgatóságunk e helyen is hálás köszönetét fejezi ki. Székely-Keresztúron, 1893. ápril 8-án. *Sándor János*, gymn. igazgató.

„*A mi Otthonunk*" a Pozsonyban megjelenő ev. prot. lap gyűjtést indított *Rázga*, volt pozsonyi lelkész emlékére, ki az 1848-iki szabadságharcznak egyik első áldozata volt.

Gyászhirek. *Gothárd Zsigmond*, sztánai birtokos, egyháztanácsos, folyó évi március 3-án 68 éves korában jobblétre szenderült. Halálát mindenekfelett három gyermeke: Zsigmond, Kálmán és Ida, Végh Mihályné gyászolják s testvére Gothárd Sándor, szováthi birtokos, köri felügyelő gondnok fájlalja. — *Jánosi Gerő*, nyug. főkormányszéki hivatalnok, buzgó egyháztanácsos és belső emberi nyugdíjintézeti pénztárnok, folyó évi ápril 5-én, élete 78-ik évében rövid szenvedés után, elhalálozott. Özvegyet hagyott hátra, Gedő Rachelt, ki az elhunytat végrendelete szerint N.-Teremibe szállíttatta. — Csipkés Ödön tordavárosi alkapitányt nagy veszteség érte, kedves neje, *Végh Erzsi*, folyó évi ápril 21-én történt halálában. Az ifjú nőt férje mellett nagyszámú rokonság gyászolja.

A szerkesztőség postája

Keresztesi Pál. Veszprém. A Ker. Magvetőből az írt időről még nehány füzet kapható.

Aranykönyv.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPITENDŐ TEMPLOMRA.

VIII. közlemény.

101. Székely János gy. ívén Tordáról: Móricz György 1 frt; Szentpály István 1 frt; Varga Károly 50 kr; Székely János 2 frt 50 kr; együtt *5 frt.*

102. Tarcsafalvi Pál Mészkőről a hivektől begyült *6 frt.*

103. Szigethi Sándor Torda *10 frt.*

E közlemény összege	21 frt	— kr.
Az előbbi közlemények összege . .	2821 „	80 „
Együtt .	2841 frt	80 kr.

Kolozsvárt, 1893. ápr. 27.

FERENCZ JÓZSEF,
unitárius püspök.

A SZÉKELY-KERESZTÚRI UNITÁRIUS GYMNASIUMNÁL

létesített Szőcs Márton alapra adakoztak:

Tibád Antal 20 frt, id. Dániel Gábor 5 frt, dr. Török Albert 5 frt, Elekes József 5 frt, Lukácsfi Dénes 2 frt, Gothárd János 2 frt, Ferenczi Károly 2 frt, Vorsatz Antal 1 frt, Ugron István 2 frt, Gergely János 2 frt, Sándor Mózes 2 frt, Soó Károly 2 frt, Sebestyén Mózes 2 frt, Dániel Károly 2 frt; László József 1 frt, Gálfi István 1 frt, Barabás József 1 frt, Vajda Ferencz 1 frt, Vas Mihály 1 frt, Szász Dénes 1 frt, dr. Ráczkövi Samu 1 frt, Jakab Gyula 4 frt 80 kr, Benedek Imre 2 frt, Ráduly Sándor 1 frt, Dávid Jákob 50 kr, Kassay Domokos 50 kr, Ladó Ferencz 50 kr, Mihály István 50 kr, Barra Lajos 1 frt, Gothárd Pál 1 frt, Lőrincz Lajos 50 kr, Kenyeres András 50 kr, Bóka János 50 kr, Herman Károly 30 kr, Gothárd Dániel 30 kr, Kassay Samu 1 frt, Széplaki György 50 kr, Dániel Elek 2 frt, László Domokos 1 frt, Kisgyörgy Sándor 1 frt, Br. Rauber István 1 frt, Ajtay János 2 frt, Darkó Sándor 2 frt, Pál Ferencz 50 kr, Vas István 1 frt, Nagy Sándor 60 kr, Dániel Lajos 1 frt, Máthé János 1 frt, Györfi István 50 kr, Török Áron 2 frt, Gyarmati Ferencz 1 frt, dr. Török Albert másodszor 7 frt. Összesen 100 frt.

Székely-Keresztúron, 1893. április 8.

SÁNDOR JÁNOS,
gymn. igazgató.

SZÉKELY-KERESZTÚRI ADAKOZÁS.

1. Özv. Major Ferenczné ajándékozott egy gyönyörü bordó selyem, tenyérnyi széles aranyrojttal és aranybojtokkal díszített szószéktakarót, s egy ugyanolyan asztali takarót. Értéke 80 frt.

2. *A kepemegváltási alapra* törökbuzát ajándékoztak: Barabás Lajos 4 vékát, Firtos László (timafalvi) 2 vékát, Kis György 2 v. 8 kupát, Varga Mózes 5 vékát, Szél Géza 2 v. 5 k., Major Dani 3 v., Nagy Ferenczné 2 v. 15 k., Fazakas Dénes pénzben 10 frtot.

3. *A torony és templom bemeszelésére*: Barabás Lajos gyüjtő ívén: Barabás Lajosné 1 frtot, Sándor Jánosné, László József, Nagy Jánosné 1—1 frtot, Major Ilona 20 kr, Major Ferenczné, Fodor Sámuelné, Márkos Áron, Firtos Gergely, Firtos Lajosné, Kálmán Róza, id. Patakfalvi Mihályné 1—1 frtot. Fodor Rákhel. Fodor Miklós, Márkos Anna, Fodor Dénes, Márkos Miklós, Fodor Józsefné, Márkos Sándorné, ifj. Patakfalvi Mihály 50—50 krt. Major András, Patakfalvi Márton 40—40 krt. Csiki Dénes 30 kr. Vörös Miklósné 20 kr. Mihály Dénes, Napoleonné. Márkos Lajos, Patakfalvi András, Fodor Póli, Patakfalvi Anna, Kálmán Miklós 50—50 krt. Telmán Imre, ifj. Firtos Mózes 60—60 krt. Fazakas Mihályné, Sipos Sándorné 30—30 kr. Fodor Györgyné Koronka Mátyásné, özv. Firtos Jánosné, Major István 1—1 frtot. Kálmán János, Balázs Juli, id. Major Mihályné, Nagy Lidi 20—20 krt. Pitó Lajosné 1 frt 40 kr. Szalantai Lajos 1 frt 50 kr. Balázs Mihály, Nagy Ferencz, Patakfalvi Miklós 40—40 kr. Fodor Mózes gy. Raffaj Károlyné, Lőrinczi Sándor, Csiki Józsefné, Varga Mózes, Patakfalvi Áron, Kiss Györgyné, Patakfalvi Mózes (h), Patakfalvi Sándorné, ifj. Fodor Andrásné, Barabás József, id. Fodor András, Varga Józsefné, Jakab Ferenczné, özv. Lőrinczi Sándorné, Pap Mózes, ifj. Fodor Pálné, Fodor Károly 50—50 kr. Balázs Zsuzsa, Szávay Mihály 30—30 kr, Raffaj Károly, Patakfalvi Mózesné, Major Mátyásné, Patakfalvi József, ifj. Patakfalvi Albertné, Katona Sándorné, Fazakas Péter 1—1 frtot, Jakab János áll. főnök 2 frt. P. Fodor János gyüjtő ívén: Koncsag Elek, Nagy Ferenczné, dr. Jankovich Pál 1—1 frtot, Becsákné, Rusz László, Telmán József 20—20 kr. Horváth Ilonka, Gombos Sámuél. Péterfi Lajos, Borbély Sámuel 50—50 kr. Szél Géza 30 kr, Pálfi Lajos 40 kr.

Istennnek tetsző kegyes adakozásaikért fogadják a sz.-keresztúri unitár ekkla nevében forró köszönetemet.

Barabás Lajos,
unitár. lelkész.